

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLVIII. évfolyam.

Szeptember—Október.

5. füzet.

A történelem Jézusa.*

Írta: Gálfi Lőrinc.

A nagy latin költő mondása, hogy az idők változnak és mi is megváltozunk azokban, nemcsak abban az értelemben igaz, hogy az egymás után következő évek folytonos változásokat hoznak a történelem színpadjára, amelyben az egyik nemzedék arról eltűnik és a másik megjelenik éppen úgy, amint ez intézetünk életében is történik. Hanem különösen igaz e mondás a változó nemzedékek lelki életére, szokásaira, izlésére, gondolkozására, igényeire és törekvéseire vonatkozóan. Ennek a változásnak örök folyamata alól, mint lelki szükséglet, természetesen a vallásos gondolkozás és hitbeli meggyőződés sem lehet kivétel.

És minél inkább óhajtanak az egyházak örökre érvényes hitelveket megállapítani, a történelem és az élet az egyházaknak minden ilyen törekvését annál inkább keresztül húzza. Amikor a keresztény egyházban kialakult az a fontos elv, hogy csak azok lehetnek az egyház dogmái, amiket mindenütt, mindenkor és mindenki — semper, ubique et ab omnibus — hitt, akkor állott elő a legnagyobb szakadás, amely az egy akol és egy pásztor eszméjét beláthatatlan időre lehetetlenné tette. S az egyesülésre ma még sokkal kevesebb kilátás van, mint volt valaha.

A húszadik század vallási gondolkozása előtt alig van olyan vallástétel, amely körül a keresztény világ osztatlanul sorakoznék. Ehelyett inkább azt találjuk, hogy a nézeteltérések mindinkább szaporodnak. A keresztény fe-

* A teológiai intézet megnyitó ünnepélyén felolvasott értekezés.

lekezetek száma az évtizedek folyásával folytonosan növekedik, hogy a különböző emberi igényeket kielégíthesse. Sőt az ugyanazon felekezet kötelékébe tartozó egyének is mind kevésbé tudják egymást megérteni és az egyéni meggyőződések éppen a legnagyobb egyházakban állanak legtávolabb a multnak elfogadott hagyományaitól és meghatározásaitól, részvétlenséget és közönyösséget szülve az egyénekből.

E jelenségen csodálkozunk azonban éppen nem lehet és nem szabad. Mert az emberiségnek az évezredek folyása alatt szerzett új meg új tapasztalatai, tudásának gyarapodása, a természet törvényeinek bővebb megismerése, áttekintésének kitágulása és elmélkedésének eredményei a gondolkozás egész mezejét újra felásták, elrendezték, beültették, felépítették és átalakították céljainak és izlésének megfelelő módon. Ennek az ásásnak, rendezésnek, rombolásnak, építésnek és átalakításnak nagy munkáján a vallási gondolkozásnak egyik terén sem olyan élénk, mint a kereszténység megalapítójának, Jézusnak, a személye körül.

Igaz, hogy e fontos kérdésben az elmúlt tizenkilenc százacsztendő közül egyik sem volt létlen, mert e nagy személyiség mindig foglalkoztatta a keresztény elméket s azokat a történelem bizonyossága szerint a legkülönbözőbb gondolatokra vezette. De a kérdés mégis legkifejezettebb és majdnem egészen új alakjában áll a húszadik század gondolkozása előtt.

Ugyanis a Jézus követői annyit elmélkedtek, annyit határoztak és tanítottak a Jézus személyéről, hogy a hozzá tapadt költött rész mellett a valóság és történelmi tény egészen elhalványodott és háttérbe szorult s annak megállapítása ma már, ha tán nem is teljes lehetetlen, mindenesetre óriási akadályokba ütközik részint az elmúlt hosszú idő miatt, részint a fennmaradt adatoknak egymással is ellentétes és megbizhatatlan volta miatt, részint a már elfogadott és megcsontosodott nézetekhez való ragaszkodás miatt és részint a fennálló zavarok eltüntetését célzó kísérletek és elméletek sokasága és ezek érdekeinek ellentétes volta miatt.

Nem lehet a céloom az, hogy ebben a nagy, zürzavarban csak kísérletet is tehessek egy tanévet megnyitó értekezésben a nagy kérdés megoldására. Azonban óhajtom azt, hogy a kérdést lehető komoly alakjában vigyem azon ifjak elé, akik életüknek munkáját a Jézus egyházának építésére és az ő elveinek megértésére és terjesztésére akarják szentelni. Nem kívánom, hogy szavaimat megdönthetetlen igazságoknak tekintsék s esetleges egyéni felfogásomat mindjárt a saját magukévá is tegyék, mert meggyőződésem, hogy mindenki számára csak az az igazság, amit saját maga megvizsgálás, tapasztalat és elmélkedés után igazságnak elfogadott. Ha azonban szavaim és az azokban nyilvánuló nézeteim gondolatokat ébresztenek és esetleg munkásságra is serkentenek egyeseket a kérdés tanulmányozása körül, céloom teljesen el lesz érve.

Új századunk teológiai gondolkozásában a legsajátosabb és legjellemzőbb jelenség annak az elméletnek makacs előtérbe jutása, mely a Jézus történeti létezését egyenesen megtagadja s őt az emberi képzelődés költött alakjának, mitológiai személynek tartja, ki a valóságban soha sem élt, nem tanított, nem halt meg az ő tanításaiért és így, a kereszténységet sem alapíthatta, hanem csak az egyformán képzelődő emberek rokonszenve és érdeke teremtetten és tartja fenn őt ma is. Ez elmélet egészen újnak nem tekinthető, minthogy már a múlt század közepén kifejezést nyert Bauer Brunó német teológusnál, mely ellen a pápai Syllabus már 1864-ben kijelentette, hogy téved az, aki azt tanítja, hogy mindkét testamentumban vannak költött mítoszok és maga Jézus Krisztus is «mythica fictio».

Azonban mindenesetre új az a komoly buzgóság, mely ez elméletet jelen századunkban hirdeti, amely új meg új bizonyítékokat akar elméletének erősítésére elfogadtatni, amely a teológiai elmélkedés klasszikus hazájában, Németországban, városról városra járva előadásokat tart, vitatkozásokat rendez és minduntalan megjelenő önálló irodalmi művekkel és a kor színvonalán álló tudományos értekezésekkel az elmélet körül a propagandát állandóan felszínen tartja és számára hívőket is szerez, bár ez neki

inkább csak a műkedvelő és nem a szakértő közönségnél sikerül.

Ez elmélet hirdetői lánaiat a tudomány, az igazság, a bölcsészet és igaz vallásosság nevében terjesztik, míg az egyház és a kereszténység lényege azokból nagyrészt hiányzik. Éppen azért igen sokszor úgy tűnik fel az elmélet, mintha az a tudományos bibliai kritikának s minthogy ezt leginkább az úgynevezett szabadelvű teológia használja, egyenesen a szabadelvű teológiának gyümölcse lenne. Valójában azonban ez elmélet és a szabadelvű teológia inkább ellenlábask. A szabadelvű teológia lényege e kérdés körül tulajdonképpen az, hogy a Jézus személyét minden hozzátapadt idegen elemről tisztítsa meg és Jézust a maga történeti valóságában kiválóságaival és gyarlóságaival, igaz és esetleg téves nézeteivel együtt ismerje meg és értékelje ezek szerint. A Jézus történeti létezését tagadó elmélet azonban éppen a szabadelvű teológusok által keresett és hirdetett Jézust akarja a történelemből kivenni és a mesék világába áttenni. Így ez elmélet semmiképpen sem a szabadelvű teológia szülöttje, hanem annak ellentéte, és érvényre jutásával annak éppen megsemmisítője volna. Minthogy pedig az unitárius teológia magát mindig azonosította a szabadelvű teológiával, ez új elmélet, különösen érdekel minket, mert egyenesen létjogosultságunkat vonja kétségbe. Egy olyan mitológiai alak, ki nem él, ki nem tanította az embereket istennek helyesebb megismerésére, ki tényleg nem alapította a nevével elnevezett egyházat, mint más vallásalapítók a magukét: az unitárius hitben semmi szerepet nem játszhat, hanem megszűnik tényező lenni és az az unitarizmus vallás maradhat ugyan, de nem keresztény vallás.

Azonban az új elmélet mindenesetre szoros összeköttetésben áll a bibliai kritikával, amelynek elért eredményei sugallhatták magát az elméletet és annak terjedését folyton segíthetik is. Ugyanis a bibliai kritika mai állásában arról tesz tanúságot, hogy a Jézus személyéről a bibliában tanított állítások jelentékeny része nem történeti valóság, hanem részint kegyes elmélkedés, részint egyházi érdek által sugallt állítás, részint tudatlanságon és félreértésen

alapuló tévedés, részint idegen forrásokból, különösen az ó-testamentumból és mithológiákból kölesönzött adatok vagy hasonlóságok. Az újtestamentum könyvei nem a Jézus életéről és tanításairól felvett hiteles tudósítások, hanem azokról szóló elmélekdedések, koruk tudásának megfelelő feldolgozások, gondolkozási irányt és rendszert szolgáló iratok. E feldolgozásban pedig különösen nagy szerepet játszottak a népek mithológiai adatai, amelyeket a Jézus követői átvittek a Jézus személyére. De mihelyt e mithológiai elem létezését elismerjük a Jézus életéről és tanításairól szóló bibliai adatok között, már megnyitjuk a kaput az új elmélet számára, mely e mithológiát az összes adatokra kiterjeszti és általánosítja, Jézust pedig mithológiai hőssé, emberré lett istenné alakítja át. Igen jogosúlnak látszik tehát az a felfogás, mely az egész új elméletet a bibliai kritika tülhajtásából származott mellék-eredménynek tekinti.

Igy az új teória a szabadelvű teológiával teljesen ellentétes irányt szolgál és csak módszerükben egyeznek meg, amennyiben mindkettő tudományos alapon, emberi értelemmel, természetes következtetéssel és a gondolkozás más téerein is ismert és elfogadott törvényeivel igyekezik a maga igazságát kimutatni. Mindkettő mögött ott áll a modern kornak az újtestamentum idejével ellenkező világnézete, mely a természetnek tapasztalás útján megismert változatlan törvényeiben és nem időről-időre személyesen változó és nem értett tüneményekben keresi és találja meg az istenit, a tökéletest, a világrend célját és fenntartóját.

A tapasztalatokban szegény és ezért tudatlan ember ezer olyan jelenség mögött, amelyet ma a természet megismert törvényeivel megegyezőnek ismerünk, természet fölött álló erőket lételezett fel és hitt s így csodáknak gondolt olyan dolgokat, amelyek nem voltak csodák. Ha a lázas beteg félrebeszél, ha aki nem látott, szeme látó tehetségét visszakarta, ha az öntudatlan magához tért, ha a megbénult szerv erejét visszanyerte: az mindjárt csoda lett, amely mögött valamelyes istenség hatalmának megnyilatkozását keresték. Az a kérdés, hogy az ilyen

esetek történeli lehetőségét egyenesen meglagadjuk-e, vagy pedig csak egy naiv kornak magyarázását, okoskodását és következtetéseit tartjuk helyteleneknek, míg magát a jelenséget valódinak. A szabadelvű teológia az ilyen esetek lehetőségét elismeri, de azokra új és természetes magyarázatot ad, míg az új teória hívei az ilyen úgynevezett csodákat is a Jézus személyével együtt a mesék világába teszi. Eljárása mindenestre radikális, de teljesen jogosútnak semmiesetre sem tekinthető.

Lehet-e csodálkoznunk azon, ha tudatlan és vizsgálat nélkül, vagy hiányos megvizsgálás után ítélő korban bármely természetes jelenség is helytelen magyarázathoz jut, a képzeletben megnövekedik és a csodákra vágyó lelkekben csodává lesz? Ha a Jézus hallgatói megéheztek és vallásos hangulatukban élelmüket megosztva mindnyájan megelégtültek, sőt fölöslegük is maradt, kell-e csodálkoznunk azon, hogy évtizedek múlva ez esemény úgy jelenik meg, mint csoda, mely szerint Jézus az ő kevés készletével egyszer négy, máskor meg öt ezer embert vendégtelt még s a maradék még több volt, mint az eredeti készlet? Hiszen e csodaszerető hajlam még isteninek éppen nem nevezhető dolgot is elvégeztet Jézussal, amikor egy fügefát azért száríttat ki vele, mert nincs rajta füge, hogy vele éhségét enyhítse és pénzdarabot is teremtet vele egy hal szájában, hogy Péter azzal fizethesse meg a templomi adót. Ez úgynevezett csodák a józan felfogásu magyarázat szerint történeli eseményekből is keletkezettek s csak a későbbi magyarázatok tették őket csodákká.

És miért ne találhatott volna ki egy csodákban hívő kor Jézusról olyan csodákat is, amelyeknek semmi történeli alapjuk nem volt, vagy amelyek a kellemetlen valót, a Jézus szomorú történetét kedvező világitásba helyezték, vagy éppen kimagyarázzák és annak fényt kölcsönözzenek? Ma már csakugyan nem áll módunkban, hogy a Jézus születésének és ifjúságának hiteles körülményeit megállapíthassuk, mert azokról még az evangéliumi írók is nagyon keveset és egymással nem egyező adatokat tudtak összeállítani. De az mégis csak megérthető emberi értelemmel és más példákon is, hogy egy bámulatos jel-

lem körül mondták keletkeztek, amelyek életének kezdetét és végét különösen rendkívülinek és éppen csodásnak is tüntették fel. Azonban egy nagy jellem történeli voltát nem semmisíthetik meg a körülötte keletkezett mondták még akkor sem, ha ezek nyilván nélkülözik a történeli alapot. A tudomány bizonyíthatja azt, hogy Jézus nem születhetett és nem támadhatott fel úgy, amint azt az evangéliumok tanítják, de ez még nem lesz bizonyíték arra, hogy egyáltalán nem is élhetett.

Az új világfelfogás, amelyet természettudományi felfogásnak is nevezhetünk, a teológiában nem egyéb, mint a theizmus, mely az ismeretelmélet terén is egészen más eredményekhez vezet, mint a régi deizmus. A deisztikus felfogás ugyanis az embernek tán minden fogalmát, de mindenestre vallási fogalmain kivülről származottaknak, egyenesen istentől jötteknek és éppen ezért tökéleteseknek tekintette, amelyeknek el nem fogadása bűn volt, amit isten megbüntetett, sőt megbüntetni az ember is magát jogosítottnak tartotta. Ezért minden új fogalom számára új kijelentés is kellett. Vagyis a természetfölötti beavatkozás, istennek az emberrel való csodás érintkezése elengedhetetlen értelmi követelmény volt. És elfogadott nézeteket, amelyeket előbbi kijelentés már szentcsített, ha azok helytelenek is voltak, csak úgy lehetett újakkal és jobbakkal helyettesíteni, ha ezek kijelentésénél az isten újabb megjelenése bebizonyított. Ezért látjuk, hogy a bibliában más helyeken is, de különösen a Jézus új fogalmainak terjesztésénél az írók mindent elkövetnek arra, hogy az istenség jelenlétét, személyes működését vagy legalább jóváhagyását az emberek előtt bebizonyítsák. A Jézusról szóló újtestamentumi tudósításoknak egy jelentékeny része éppen ennek a törekvésnek szolgálatában áll.

A theisztikus felfogás mellett azonban az elhitéstésnek, a tekintélyre emelésnek e szüksége egészen elenyészik. Az új fogalom e felfogás szerint nem külső úton kerül az emberbe, hanem megfigyelés, tapasztalás és elmélkedés útján. Nem is isteni, nem abszolút és nem tökéletes az, hanem emberi, amely újabb megfigyelés és bő-

vebb tapasztalat által változhatik és tökéletesedhetik, de az isteni szentesítést a maga helyes és igaz voltával hordja önmagában. E felfogás szerint a Jézus tanításai nem azért helyesek vagy igazak, mert azokat ő mondta, vagy mert azokat általa az isten jelentette ki, vagy hogy benne éppen az isten testesült meg és tanított, hanem azért, mert azokat mai tapasztalataink és gondolkodásunk is helyeseknek és igazaknak itéli. Mihelyt olyan nézetet vagy eljárást lételezünk fel Jézusban, amelyet a mi tapasztalataink és ítéletünk nem erősít meg és nem tud helyesnek és igaznak tartani, az azonnal elveszti előtünk belső tekintélyét bármilyen erős külső bizonyíték mellett is, vagy pedig magunk jutunk meghasonlásba önmagunkkal és semmisítjük meg énünket.

Ez új felfogás szerint a kijelentés nem külső, vagy természet fölötti és csodás isteni ténykedés, hanem belső jelenség, mely a lelki élet törvényei szerint jelenik meg és jelent meg úgy a prófétáknál, mint Jézusnál és más nagy lelkeknél is, akik magukat a kötött tekintély, a legalizmus járma alól felszabadítva és önmagukhoz hűvek maradván hirdették azt az istent, amely az ő lelkükben volt. Ez a kijelentés nem holt betű, hanem élet, amely megvolt a Jézus élete nélkül is, és amelyet semmi zsinat nem tud megkötni és dogmává tenni. Ez a kijelentés folytonos haladás, amelyet megállítani nem tud még az sem, ha Jézus vagy akárki is azzal ellenkezőt tanított volna.

E szabadelvű teológiai felfogás szerint Jézus nem természet fölött álló lény, aki csodás módon jutott emberi élethez, aki társalkodott a Sátánnal és más gonosz szellemekkel, aki előtt személyesen megjelent Mózes és Ilyés, akinek szolgáltak az angyalok, aki rendelkezhetett volna az égi seregek sokaságával, vagy akinek akaratára a halak összegyűltek a fogásra és a betegek meggyógyultak és elszáradt szervek megújultak. Hanem ember-testvérünk ő, akiben azokat a személyes tulajdonokat tiszteljük és szeretjük, amelyeket más embertársunkban és saját magunkban is megtalálunk s akiben azokat a lelki tehetségeket bámuljuk, amelyek minden embert tiszteltté és becsültté tesznek közöttünk és az utókor előtt is. Ő

nem magát mutatta meg az emberiségnek, mint a vallásos tisztelet tárgyat, vagy az isteni mindenhatóság részét, hanem mindig az istenre mutatott, akihez ő imádkozott, akinek az akaratát ő be akarta tölteni, akinek a megelégedésére ő is vágyott, és akihez hasonlónak lenni törekedett. Benne tehát nem a csodatevő Messiást, nem a gondolatokat is tudó felsőbb lényt, nem a jövőt is ismerő jóst keressük többé, hanem a törekvő, az érző, a dolgozó és szenvedő embert, aki eszméiért küzd, aki embertársai javáért magát is feláldozza s aki embertársait is arra az erkölcsi és lelki színvonalra akarja felemelni, amelyen önmaga áll.

Ezt a történeti Jézust keresi a szabadelvű teológia napjainkban és küzdi a maga nagy harcát egyfelől a múltnak létes hagyományaival, meg nem érthető elítéléleteivel, másfelől pedig a valóban értékes elemek megtartását akarva, a túlzó radikalizmus tévedései és elhamarkodott ítéletei ellen. Feltevése az, hogy a supranaturális elemek csak félreértés és félremagyarázás útján jutottak a Jézus személyéhez, de mögöttük nemesak egy képzelődés által teremtett mitológiai alak van, hanem a valódi történeti Jézus, aki elegendő alap a kereszténységnek, mint történelmi jelenségnek megértésére. Célja az, hogy eltávolítva a hozzá tapadott idegen elemeket, visszaállítsa Jézusnak eredeti alakját, amennyire az csaknem kétezer esztendő múltán is lehetséges. Meggyőződése, hogy e célját meg is tudja valósítani a fennmaradt történeti részletek alapján a modern kor tudományos eszközei útján. E visszaállítása az eredeti alaknak természetesen nem lehet tökéletes, mert ma már nem adhat az ő életéről folytonos és megszakítás nélküli képet. De amit ad, az az ő személyiségébe való igaz belepillantás, amelyben jellemének, gondolatainak és tanításainak valódi részletei lesznek láthatók, amelyek szeretetet, tiszteletet és bámulatot keltenek fel minden komoly gondolkozású, nemes jellemű és vallásos kedélyű lélekben a történelemnek e kiváló nagysága iránt, melynél nagyobb a történelem nem is mutat föl.

A Jézus történeti képének e kissé hiányos voltát igyek-

szik is kihasználni a hagyományokhoz ragaszkodó orthodoxia a maga javára, azt állítván, hogy a régi alapnak elvetésével a kereszténységnek egész épülete összeomlik. Azonban azt elhallgatja, hogy a Jézus élete az összes meglevő hagyományok elfogadása mellett is éppen olyan hiányos marad, mint a szabadelvű felfogás mellett, sőt a természetfölötti elemek az ő életének és személyének megértését mindenki számára lehetetlenné teszik. Azonban az orthodoxia ellenvetései már nagyon ismertek, megszo- kottak és így kevésbé veszedelmesek, mint a mitholó- giai elmélet új találmányú fegyverei. Ez elmélet hívei azt vallják, hogy a szabadelvű teológia Jézusa nem törté- neti, hanem csak a mithológiai mesékből kivont emberi alak s így szintén csak költemény, mint az ők Jézusuk, csak hogy az alakja sokkal halványabb, közönségesebb és nem elegendő arra, hogy a kereszténység elterjedését esz- közhelthette volna. Így a szabadelvű teológia felfogása e radikalizmus szerint szintén ósdi orthodoxia, mely az ők új felfogásuk előtt előbb-utóbb meg fog semmisülni. Sze- rintük az egész krisztológia csak olyan szerepű lesz a val- lásban, mint a többi népek mithológiái, melyek primitív ember képzelődésének szülöttei, de a modern hitben helyet egyáltalán nem foglalhatnak.

Korunk teológusainak, de különösen egyházunk leendő papjainak okvetlenül megállapodásra kell jutniok e kér- dés körül és meg kell találniok az irányt, amelyet követve, hitünk és egyházunk létezésének jogosultságát meg tudják indokolni és meggyőződésük erejével másokkal is elhi- tetni, hogy nekünk van evangéliumunk, mely az üdvös- ségre, a lelki meggyőződésre vezet.

A szabadelvű teológiai gondolkozás mellett sok igen szép bibliai leírás elveszti tán történeti valóságát, vagy tán csak átvitt értelmű igazság lesz. De megjelenik, vagy akár föltámad mögöttük egy nagy jellem, egy nagy em- beri lélek, mely érthető és elegendő ok lesz a keresz- ténység egész életének, mint történeti jelenségnek a meg- magyarázására. Ez felemeli az embert a maga kishitüsé- géből, melyben magát csak a felsőbb hatalmak eszközei- nek és bábjainak tekinti és átalakítja történelmi tényezővé,

ki maga is tud e földön hatni, alakítani és a maga történelmét megcsinálni.

Ez a történeti Jézus élt abban a korban, amelybe őt a róla fenmaradt tudósítások is helyezik, bár születésének évét, hónapját és napját nem tudjuk kétségbevonhatlanul megállapítani. Józsefnek és Máriának volt gyermeke Názárethben, és testvérei is voltak. Zsidó világfelfogásban nevedekelt. Mikor már gondolkozni is tudott, kortársainak sok szokását, nézetét és meggyőződését helytelennek találta és javítani akarta. Kiment a másik, részben hozzá hasonló tanítóhoz, Keresztelő Jánoshoz, a puszta és megkereszteltette magát általa. Tanítványokat vett maga mellé, kik az ő terveinek részesei voltak. Rövid pályafutás után Jéruzsálemben keresztre feszítették, mint olyan embert, akit tanításai miatt a hatalom az akkori társadalmi rendre veszedelmesnek tartott.

Ennyi történelmi alap teljesen elegendő arra, hogy tanításait is, mint történelmi tényeket, figyelemre méltassuk, értékeljük és ha azokat megfelelően találjuk, a kereszténység nagy épületének alapjaként tekintsük és forrásként annak a nagy lelki áramlatnak, amely az emberiség egy jelentékeny részét ma is magával viszi s amelyen a keresztény társadalom ma is tovább halad.

Nem azt jelenti ez, hogy amit a bibliai tudósítások róla állítanak, azok mind az ő hiteles tanításai voltak. Még azt sem jelenti, hogy amit ő tényleg tanított, azok minden időkre és minden társadalomra elfogadható és eszlatkozhatlan igazságok, vagy megdönthetetlen erkölcsi elvek lennének. Hanem csak azt jelenti, hogy a vallásos gondolkozás, mely Jézus előtt is meg volt s amely nélküle is fejlődött volna, a történelmi Jézus által új irányt és nagyobb erőt kapott, amelyet már az emberiség történetéből kivenni semmiféle theoria mellett sem lehet.

Amint születése, élete és halála, úgy tanításai sem csodások, nem természetfölöttiek, hanem olyanok, amelyek az azelőtti vallásos gondolkozáson túl mentek és változtattak ugyan, de ez csak törvényszerű és természetes haladás, amelyet teljesen meg lehet értenie az embernek s amely természetes következménye volt és lehetett az előz-

ményeknek. Jézus nem tanított mást, mint a többi vallásalapító, sőt tán nem is lehet olyan találni az ő összes tanításai között, ami egy, vagy más alakban kifejezésre nem jutott volna a próféták és a rabbik tanításaiban. Azonban a közös elveknek és érzelmeknek ő tudott leginkább jelentést adni, mások előtt is azok komolyságát és fontosságát érezhetővé tenni és a saját maga világfelfogását és ebből folyó valláserkölesi nézeteit olyan tekintélyre emelni, mely a mai kor emberében is tisztelet és bámulat tárgyává és olyan eszmény, mely megvalósulásra csak a jövőben várhat. A történelem bizonyossága szerint az őt megelőző, valamint az ő korában élt próféták és más lelki vezetők is az ő nagy egyénisége mellett elhalványodtak és messzebbre ható következmények nélkül eltűntek a történelem színpadáról; ő pedig ma is a többiek fölött álló minta és eszménykép a keresztény világ számára, ki irányt jelöl és szabályokat állít meg a népek millióinak. Ő az az emberi jellem, amelyhez közelítve az ember úgy érzi, hogy az istenhez közeledik. Ő az az emberi hívő lélek, kit a maga hitében istenhez legközelebb levőnek ismerünk s akit olyannak tekintünk, akihez hasonlónak lenni más ember is tud és más ember is lesz, aki csak küzd az eszményiért és hű marad ahhoz, amit magában isteninek érez. Ő az az isten fia, akihez valahányszor nem hasonlítunk, érezzük, hogy emberi rendeltetésünktől, isteni hivatásunktól esünk el és leszünk a Sátán fiaivá. És ő az, aki folytonosan előttünk jár eléretlenül és megvalósítlanul, de folyton maga felé húzva minket, mint egy hatalmas vonzó erő.

Nagy tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy a Jézus személyéhez tapadott nem történeti elemek gondos eltávolítása után egy korunk igényeinek, gondolkozásának és várákozásának teljesen megfelelő, modern hívőt találunk a történelmi Jézusában. Az ő élete nem volt csoda, hanem csak a természet örök törvényei alatt álló tünemény. Fogalmai, tanításai, hite és tudása egészen csak az ő koráéi voltak azoknak sok gyarlóságával, korlátoltságával és hiányaival. Ő nem a huszadik század társadalmi, tudományi, művészi és gondolkozási körülményei között élt és működött, hanem tizenkilenc századdal előbb

s így csak korának gyermeke lehetett. Valódi tanításai-
ban is találhatunk tehát olyant, ami csak az ő korában
és körülményei között volt igaz és helyes, sőt valószínű-
leg olyant is, amit a történelem és a későbbi megfigyelés
megeáfolt. A földet ő is csak egy nagy lapos felületnek
tekintette, mely fölött az ég szilárdan volt kiterjesztve.
Hitt mindkettőnek, az égnek és földnek elmulásában. Sőt
azt tán sokkal hamarább bekövetkezőnek gondolta, mint
mi gondoljuk. Hitt az isteni hatalom csodás működésé-
ben s annak beavatkozását az emberek ügyeibe éppen
úgy bihette, mint kortársa, Keresztelő János. Hihette és
hitte is, hogy isten éppen általa akarja a világot átalakí-
tani; sőt arra a meggyőződésre is juthatott, amikor az ő
tanai iránt a világot közönyösnek s tán ellenségesnek is ta-
pasztalta, hogy isten közbe lép ő érette. Hihette azt is,
hogy isten neki az új világrendben messiási szerepet ad
és hogy ez még annak a nemzedéknek életében bekövet-
kezik. Azonban e tévedések korának hiányos ismeretei-
ből, előítéleteiből és ezeken alapult téves gondolkodásá-
ból mind megérthetők és semmit sem vonnak le az ő er-
kölsi nagyságából, hanem azt még növelik is. Mert tu-
datlan korban helyesen itélni, előítéletek között az igazat
megtalálni és visszaélések között igaz maradni még szen-
vedések és az élet feláldozása árán is, sokkal bámulato-
sabb erkölcsi nagyságot tételez föl, mint ha azt valaki
fejlettebb korban, biztosabb tudás mellett és kevesebb ki-
sértés között cselekszi meg. Éppen ez a lelki nagyság és a
megszokottól elütő viselkedés sugalta azt kortársainak és
követőinek, hogy Jézusban többet keressenek, találjanak
és higgyenek, mint amire ember is képes. Az ő rendki-
vüli viselkedését és példátlanak hitt életét az ő tanítvá-
nyai, követői és bámulói semmiképpen nem tudták meg-
magyarázni önmaguknak, ha csak egy más világ képzelt
hatását nem tételezték fel benne. Amikor pedig ezt már
feltételezték, akkor megnyílt az út mindennemű metafizí-
kai spekulációra és ennek szertelenségeire is. Ez sugalta
az első keresztények feltámadási, mennybemeneteli és újra-
megjelenési hitét, a Pál megváltástanát és a negyedik
evangélium felfogását az isteni Logos megtestesüléséről.

Ma azonban a világ valóságokban sokkal teljesebb, mint volt az első, vagy második században. A törvényszerű meghódította a csodás hatalma alatt képzelt területeket is. A hagyományos orthodoxia nimfákkal telt berkei eltűntek és a szabadelvű teológia ma már nem a természetfölöttiben, hanem a természetiben keresi és találja meg a Jézus valódi értékét és jelentőségét. A mai kor gondolkozói nem metafizikai elméleteket, hanem valónak hitt történeti elemeket tesznek alapul krisztológiai nézeteik felépítéséhez. E történeti adatok alapján pszichológiai úton vizsgálják a történelem Jézusának lelkét, öntudatát, hitét, meggyőződését, viszonyát az ő istenéhez és vallásos eszméinek értékét és magasságát.

Én ebben a munkában látom a helyes útát a Jézus megismerésére és erre a munkára hívom fel az iskolai év kezdetén is leendő és meglett lelkészeink figyelmét. Ez a munka nem kicsiny és nem könnyű. Évek hosszú fáradozásai után is még mindig talál az egyéni elme új és meglepő kérdéseket benne. Csak az irodalom megismerése is rendkívüli nehézségekkel jár, mert saját nyelvünkön e kérdésről nagyon keveset találunk. De ennél még nehezebb az elméleti része, az a bölcséleti megokolás, amely határozott hit- és világnézetet teremthet és meggyőződéssé válhatik. Azonban lelkészeinknek a munkán mégis keresztül kell menniök, mert ez előfeltétele az ő sikeres működésüknek. Szükségük van a határozott megállapodásra első sorban saját magukért, de nem kevésbé egyházunk érdekében is, melynek határozott jelleget adni e krisztológiai kérdés eldöntése nélkül nem is lehet.

Semmiesetre sem állítom azt, hogy e munka elvégzése és a történeti Jézus lehető teljes megismerése és megértése azonnal biztosítani fogja az egyéni vallásosságot és kegyességet is. Mert erre a célra Jézus megismerése nem éppen elegendő. A vallásosság egyéni tulajdon, amihez egyéni öntudat, személyes élet és ebben a lelki működések összege nyer kifejezést. Ebben a Jézusról való tudásunknak nincs éppen elhatározó és feltétlenül döntő befolyása. Azonban egy nagy jellem megismerése, a vele való foglalkozás, az ő tapasztalatainak és ítéleteinek megismerése,

gondolatvilágának és lelkületének állandó szem előtt tartása mindenesetre olyan lényezők, amelyek az egyéni jellem kialakulására mély hatást gyakorolnak és gyakoroltak minden időben. Mindazok számára, akik az életet komolyan fogják föl, akiknek az emberi élet többet jelent, mint valamely féreg élete, akiknek vannak eszméik és azoknak megvalósítására akaratauk: a történeti Jézus mindig lelkesítő példa marad, mert nem ismerünk még olyan embert, aki annyira értett volna ahhoz, hogy az eszményt a maga életével megvalósítsa, mint ő értett.

Lehetnek ugyan és voltak is egyes hatalmas szellemek, akik az ő és más történeti személyek példája nélkül is csak intuíció útján magas színvonalú erkölcsi és vallásos élethez jutottak. De az objektív elemnek, a külső világak és történeti példáknek szemlélése, a jelenségeken való elmélkedés legalább a többség számára mindig az a létra volt, amelyen a magasba, az isten felé legkönnyebben közeledhetett. Az unitarizmus a történelem Jézusát tekintette mindig annak az útnak, amelyen az Atyához legkönnyebben lehet eljutni. Ő az út, az élet és az igazság és nem adatott nekünk az ég alatt más név, amely által kellene megtartatnunk. Hallgassuk őt, tanulmányozzuk az ő példáját és elmélkedjünk az ő istenéről, mert így megtalálhatjuk a magunkét is. Úgy legyen.

Babylon befolyása a héberek ős vallására.*

Irta: Györfi István.

Egészen a múlt század közepéig tudásunk a babyloniak vallását illetőleg igen szűk körben mozgott. Ugy szintén az ismeretlenség homályába volt burkolva, vagy éppen teljesen ismeretlen is volt igen sok, az Ó-szövetségben leírt, héber vallásos intézmény, szertartás. Az 1842-ik év — amikor Botta francia konzul megkezdte ásatásai sorozatát a Tigris folyó partján — Mosullal átellenben fekvő halmokon — egy új korszak határköve és záloga az ős héber vallás helyesebb megértésének és magyarázatának. A buzgóság és lelkesedés, amellyel Botta munkálkodott a több mint kétezer léve elrejtett feljegyzéseknek és emlékeknek napfényre hozásában, világszerte érdeklődést kelt. Rövid időn belül Anglia, Franciaország, majd később Németország és Amerika kelnek nemes versenyre a gazdag szellemi kincseket ígérő munka folytatásában. És ma egy félszázaddal később, sok nemes élet, nagy szellem áldozata árán, tudásunk a babyloniakról kiterjed visszamenőleg egészen a negyedik évszázadig Krisztus előtt. Az ős babyloniai városok, emlékek, királyi könyvtárak napfényre hozása pedig igen jelentékenyen segít a héber val-

* Használt forrásművek:

Az időközben ásatások folytán napfényre került szöveggyűjtemény:
L. W. King: „Magic and Sorcery etc“.

G. Smith: Exploration and Discovery on Site of Ninive. Roger: History of Babylonia and Assyria. (Az ásatások legrészletesebb tárgyalója, 2 kötet. New-York és London 1900).

Hilprecht: Exploration in Bible Land. Hasting's Dictionary of the Bible: Pótkötet, The religion of Babylonia. Fred. Delitzsch. Babel und Bibel. W. Robertson Smith: The religion of the Semites és The old Testament in the Jewish Church.

lások szokások, irodalom és törvénykezés eredetének helyes nyomozásában.

Az azonban, hogy a babyloniai kultúra mennyiben volt befolyásolva a szumir és akkad népek műveltsége által, vagy hogy Babylonia milyen viszonyban volt más *sémi* népekkel, teljesen kívül esik ezen rövid dolgozat szűk határain. Mi itt csupán a babyloniai intézményeket vesszük fontolóra és keressük azok befolyásának nyomait a héber vallásos intézményeken, lényegesebb pontjaiban.

Lévén a vallásos szokások alkotó elemei egy nemzeti irodalomnak és kezdő fokozatai egy határozott, körvonalozott törvénykönyvnek, úgy gondolom, leghelyesebb lesz, ha első sorban a vallásos szokásokat vesszük tárgyalás alá és figyeljük meg, hogy mennyiben voltak befolyásolva Babylonia által.

Már 2000–2250 (Kr. e.) körül (vannak, akik előbbre teszik ezt a dátumot, mint Meyer (Geschichte des Altertums 1906., Probel Zeitschrift für Assyriologie XXI.) Hammurabi uralkodása idejében a babyloniai kultúra igen magas fejlettségi fokon állott. Nebuchadnezzar Babylonját egy «arany csészéhez» hasonlítja Jeremiás (51⁷). A babyloniai műveltség és nyelv a Tigristől a Nilusig — beleértve a Földközi tenger medencéjét is — átölelve tartott minden népet hatalmas karjaival.

A babyloniai műveltség és vallásos eszmék hatása lényegesen és kivételesen erős volt Kánaánon. Ennek a ténynek erős bizonyossága egy kis ékírással szerkesztett levél vagy Tel-El-Amarna tábla. Ezt a levelet Egyiptomban Amenophis királyi város kiásatása alkalmával találták. A levél dátuma 1400 Kr. e. és az Euphrates vidékéről van írva két Pharaonak s mutatja, hogy az izraeliták a letelepedéskor igen magas fokon álló babyloniai kulturát találtak Kánaánban, amelyet aztán át is vettek, miután hatalmukba kerítették «az ígéret földjét». A pénznemek, az ipar, a törvény, törvénykezési formák, szokások, tudomány, az áldozási és papi rendszer — mindmind Babyloniából veszik eredetüket, vagy legalább is többé-kevésbé befolyásolva voltak általa. Már a Salamon

uralkodása alatt a babyloniai eszmék nagy sokasága esik a világ széltébeni nemzetközi érintkezésre, nem is szólva a számtalan esetről, amelyekben Izrael közvetlen érintkezésben állott Assyriával a kilencedik század közepétől lefelé.

Mielőtt azonban tulajdonképpen tárgyunk fejtegetésébe belefognánk, szinte elmulaszthatatlannak tartom egy néhány szót mondani az ó-szövetségi monotheizmus eredetét illetőleg. Természetesen határozott feleletet adni ebben a kérdésben igen nehéz lenne, minthogy maga az egész kérdés egyike a legnehezebb és kétségesebb tárgyoknak s jelenleg egy ide vonatkozó és szükséges hosszú fejtegetésbe belemennünk lehetetlen. Követve azonban a híres berlini assziológus, Delitzsch professzor ide vonatkozó elméletét, egy rövid áttekintést adni a tárgyról még is megpróbálok. Nyilvánosan tartott és nyomtatásban is megjelent előadásai szerint¹ voltak nomád sémi törzsek, amelyek már 2500 körül Kr. e. Babyloniában megtelepedtek és akik között ilyen kifejezések voltak használatban, mint «Az isten, Isten»; «Az Isten adta»; «Az Isten van velem», vagy helyesebben: «Jahvé az Ur»; «Jahvé adta», «Jahvé velem van». A feltevés három agyag táblácskán alapszik, a melyeken ékírással írva a következő nevek olvashatók: Ja-a-ve-ilu, Ja-ve-ilu, Ja-u-um-ilu. Vagyis Jahvé «az Egyedüli, az Örökkévaló, ki él és munkálkodik nemzetségről nemzetségre». Ez a Jahvé volt a szellemi birtokában azoknak a nomád törzseknek, amelyekből egy évezreddel később Israel törzse kialakul.

Jóllehet a Babyloniába bevándorolt sémi népek vallása gyorsan polytheismussá változott, de azért a «mindentudó» és mindenütt «jelenlevő» Isten eszméje folytonosan él a babyloni isten fogalomban. A nap-isten, a hold-isten és a többi istenek mind beleolvadnak Mardukba, — a világosság Istenébe. Másfelől azonban az a Jahvé hit, amellyel Mózes Izrael tizenkét nomád törzsét összehozta, ugyancsak sokat szenvedett a fogság előtti időben a pogány kanaáni istenek imádása által és a babyloniai

¹ „Babel und Bibel“. Leipzig 1903.

pantheontól. Általában véve a teológusok többsége minden nehézség nélkül arra a nézetre jutott, hogy azok a nevek, amelyek úgy, ezer vagy több évvel is régiebbek az ó-szövetségben előforduló megfelelő neveknél és amelyek bizonyosságai az «Egy Isten» imádásának, mint Jahu «Az egyedül létező», ezek a nevek egy átmeneti pontot képeznek a Jahve-vallás történeti fejlődését illetőleg egy szélesebb látókörhöz, mint azok a nevek, amelyeknek sajátosságosan kijelölt helyük van Ábrahám és leszármazottjainak soraiban, dacára, hogy ezáltal az ó-szövetség jellege, mint kijelentése veszélyeztetve van. És bár oly sokan minden eszközt megpróbáltak ezeknek a neveknek az el-kimagyarozására, de a támadások hullámai és habjai közt az északi sémi fajú beduinoktól leszármazott nevek szilárdan és mozdulatlanul állanak, mint világító torony a sötét éjszakában: «Jahve az Isten» «Jahu az Egyedüli».¹

Mindezek után az alkalom igen kedvezőnek mutatkozik az isteni kijelentés nehéz és bonyodalmas kérdésének teológiai fejtegetésére és arra, hogy a biblia értékéből bármit is vonhatnának-e le ilyen jellegű elméletek, amelyek isteni kijelentési természetétől eltekintve a történeti oldalát célozzák megvilágítani és előtérbe hozni? Bármily csábító is az alkalom, én jelenleg nem élhetek vele. Annál inkább sem, mivel az én határozott célom éppen az, hogy a teológiai kérdéseket, amennyiben tehetem, elkerüljem és az egész kérdést vallástörténeti alapon fejtegessem. Ezek után tehát más út nem lévén számomra nyitva, a dolgozatom tulajdonképpeni tervébe illő, áttérek egy részletesebb fejtegetésre a babyloniai befolyást illetőleg a héberек vallására, tárgyalás alá véve első sorban is a vallásos szokásokra gyakorolt befolyást.

Igen jellegzetes neve van Babylonia legrégebb Bel-templomának Nippur-ban: E-Kur, «halom-ház» vagyis határozottabban kifejezve «egy épület a halom tetején». Ez annál is lényegesebb, mert a babyloniai szent épületek általában véve többé-kevésbé egy hegy vagy halom alakjának utánzatai. A föld ugyanis a babyloniai fogalmak

¹ Delitzsch: Babel und Bibel. Leipzig 1903. 47--48 old.

szerint úgy szerepel, mint egy hatalmas hegy, amint-hogy a föld elnevezései között az «E-Kur»-t is következetesen ott találjuk. A népszerű és kezdetleges teológiai felfogás szerint az istenek a föld mélyéből emelkedtek föl, szállottak ki, szülőhelyük a «Kharsag-kurkura» az egész földet magában foglaló hegy», amely név mint a föld egy másik neve szintén használatban volt. A templom, amelyet az istenség tiszteletére építettek, mint az istenség lakóhelye is egyszersmind tulajdonképpen utánczata volt a kozmikus «E-Kur»-nak és kiesiben egy miniatűr Kharsag-kurkura. Minthogy tehát a babyloniak fogalma szerint az istenség szoros összefüggésben volt a hegy, halom fogalmával, igen természetes, hogy templomaik építésénél az istenség eredeti lakóhelyét próbálták visszaadni, reprezentálni, gondolván, hogy az istenség kegyét azáltal még jobban leköthetik. Ugyanez a gondolat vezethette a kanaániakat és hébereket is - - igen valószínűen a babyloni befolyás útján - - hogy templomaikat «magas helyek»-nek (bamot) kereszteljék el. Továbbá, hogy Jehovát «a hegyek Istenének» (I. Kir. 20²³) nevezzék, amint a Genesis huszonkettedik fejezetének 14-ik verse is erre vonatkozik: «a hegy tetején Jehova megjelenik». Ezenkívül azonban ugyanezt a gondolatot fejezik ki a következő helyek is az ó-szövetségben: I. Kir. 3⁴; 13³²; II. Kir. 17^{29,32}; 23¹⁹.

A hegyszerű alak létrehozása céljából földből egy, magas halmot hánytak össze, amelyen egy terraszt készítettek külön, és ez volt a szenthely tulajdonképpeni alapzata. Az azonban igen természetes, hogy az épületet magát nem rakták erre az egy emeletes halomra, hanem ahelyett még egy második emeletet hánytak tetejébe földből, hogy a hegyhez való hasonlatosság annál valószínűbb legyen. Ennek a gondolatnak az eredménye az ugynevezett lépcsőzetes torony, ismeretes, mint «zikkurat». A «zikkurat» symbolikus jelentése, mint «szembeötlő épület» csodálatosan megegyezik a Genesis tizenegyedik fejezetének a szellemével, amely leírás szerint egy «zikkurat» építői oly épületet szándékoztak építeni, amely «jól látható» legyen.

Babyloniában minden szentélynek külön sajátos ne-

ve volt, amelynél fogva ismeretes volt. Ez a szokás Babylo-
nia történetének legrégebb korszakába nyúlik vissza. A
larsai zikkurat neve: E-dur-an-ki, «Ég és föld közötti ka-
pocs» emlékeztet a Genesis egy helyére (Gen. 28¹²) az
« eget és földet összekötő létrára», amely kifejezés bizo-
nyára magában hordja a zikkurat fogalmát. Egy másik
szentély neve: «könyörgésnek háza» Ézsaiásra emlékeztet,
amint Jehova templomáról beszél, amelyet «könyörgésnek
háza a világ részére» névvel fognak hívni (Ézsaiás 56⁷).
A még most is fennálló szokás, amely szerint az izraelita
hitközségek sinagógáiknak nevet adnak, ezek szerint ba-
byloniai prototypusra vezethető, nyomozható vissza.

Körültekintve egy babyloniai szentély belsejében, sok
hasonlóságot találhatunk az itt látható szent eszközök és
a nagy héber templom oltárai, vázái és áldozati meden-
céje között. A babyloniai oltárszöglet csücskéinek a díszí-
tései egy szarú formához látszanak hasonlítani, amint-
hogy a szarút megtaláljuk a héber oltárokon is. A baby-
loniai oltárakon kereken hatalmas agyagedények, vázák,
kancsók voltak felállítva, amelyeket tisztálkodási és más
áldozatokkal kapcsolatban használtak. A Salamon tem-
plomában hasonlóképp a vázák hosszú sora volt felállítva
a nagy oltár körül a tágas udvarban. A Marduk templo-
mában két medence volt, egy nagyobb és egy kisebb. Az
összehasonlítást a nagy medencével, amely a Salamoni
templom udvarában állott, önkéntelenül sugallja és kevés
kétség fér hozzá, hogy az utóbbi egy babyloni model
utánzata.

Mindkét oldalon találkozunk többé-kevésbé lényeges
vallásos szokásokkal, amelyek szoros viszonyban állanak
egymással úgy a használatot, mint a kifejezett gondo-
latot illetőleg. Első sorban is itt vannak a számok, a hét
és három, szentelt, megkülönböztetett jellege. «Oh Föld,
föld, föld, halld az Urnak szavát» kiált fel Jeremiás (22²⁹).
Üdv, üdv, üdv a királynak, Uramnak» a formula, amely-
lyel igen sok assyriai «írástudó» kezdi levelét. Ézsaiás
könyve 6-ik részének 3-ik verséhez a szeráfok kiáltása:
«Szent, szent, szent a seregeknek Ura» és hasonlóképp ol-
vashatjuk egy assyr templomi liturgia kezdetén a három-
szoros «asur»-t, amely ugyancsak «szent»-et jelent.

A sokoldalú közös vonás a héber kultuszában babyloniai ritussal igazolja azt a feltevést, hogy a körülményes áldozati előírások, istentiszteletek, szabályok a papi kodekszben nagyjában a babyloniai templomokban látott és megfigyelt gyakorlatból vannak merítve. Ugy a babylon, mint héber szokás szerint az istenség képviselője kapja az eredetileg magának az istenségnek szánt, áldozati részt és a felajánlott áldozatot így nem áldozták fel valamely istenségnek a tűz szent elemével való érintkezés által, hanem ahelyett a templom veszi azt tulajdonába és használja a saját céljaira. Mindazonáltal úgy a babyloniaknál, mint a hébereknél szokásban volt az áldozati állat ehetetlen részeinek megégetése, szimboluma az istenség iránti tiszteletnek. (Levitikus 3¹⁴—17).

Igen gyakoriak voltak még a babyloniaknál az olaj- és boráldozatok, amelyekre nézve a történetileg hiteles szövegekben számos vonatkozást találhatunk. Teljesen szokásosnak látszik a templomok alapköveinek beszentelése olajjal vagy pedig borral. A héberek ezt a szokást is átvették és igen sok eset fordul elő erre nézve az ó-szövegekben, amelyek ezt a nézetet látszanak megerősíteni. A többek között tán a leglényegesebb az az eset, amikor Jákob felszenteli a Bethel-i szent követ, végig öntözvén olajjal (Genesis 28¹⁸).

Folyékony áldozatok bemutatását gyakran láthatjuk képekben kiábrázolva régi babylon domborműveken, kőoszlopokon. A babylon művészet egyik remek alkotása teljesen meztelenül ábrázol egy hívőt, amint a folyékony áldozatot éppen önti bele egy, az oltáron álló hatalmas csészébe. Az ó-testamentumban annyszor előforduló szokás, mely szerint sarú nélkül lépték át a szentelt hely küszöbét, ama gondolat igazolásának tekinthető, hogy egy korábbi korszakban a hívők nemcsak a saruikat, de a ruháikat is teljesen levetették imádkozás vagy áldozatok alkalmával. Különösen pedig, amikor olvassuk, hogy Saul idejében, a látnok teljesen meztelen járt-kelt a szentélyben, kevés kétségünk lehet, hogy volt idő, amikor a héberek is, a babyloniakhoz hasonlóan, meztelenül járultak az istenség színe elé.

A zene igen lényeges része a babyloniai istentiszteleteknek és Tammuznak a tavaszi nap ifjú istennőjének kultuszában domborodik ki szembetűnően. A héber mithosz, amely szerint Jubal, a zene feltalálója, és ősatya, élénken igazolja, hogy valamint a babyloniaiak, úgy a héberék is gyakran használták a zenét templomaikban. Különösen nagy értékkel bír két szobrászati munka, amelyek a babyloni ásatások alkalmával kerültek napvilágra és pedig értékesek annyiban, hogy a hangszerek feltalálásának héber mithoszáat testesítik meg, amint azt Genesis 4²¹-ben leírva találjuk. Az egyik a korai pásztorzene kifejezője, a másik babyloniai zenekart ábrázol.

Igen régi a babyloniai bűvészet és ördögűzés és visszanyulik a történelem egyik legősibb korszakába, 2800-ba Kr. sz. e. A magusok különféle osztályait megtalálhatjuk a babyloniai papság között. Deuteronomium nyolcadik fejezete nem kevesebb, mint tizenegy osztályát sorolja fel a magusoknak és kevés kétség fér hozzá, hogy a Pentateuch heves ellenzése a magusok, varázslók, bűvészek, jósokkal szemben, tulajdonképpen babyloniai szokások elleni küzdelem volt.

Eredetileg babyloni a cherubok, seraphok és angyalok fogalma is. A zsoltárok könyve, 91¹¹ és következő verseiben említett «védő angyalok, amelyek az embereket kísérik» elő jönnek egy igen jól ismert babyloniai levélben is, amelyet Aplâ írt az anya-királynőnek: «Királynak anyja, asszonyom, vigasztalodj! Bel és Nebo kegy-angyala jár az országok királyával», ugy szintén olvashatjuk az Esarhaddon-hoz írt levélben is: «Vajha a nagy Isten küldené el az egészség és jólét védő angyalát». Az ördög és sátán fogalmában az ősbabyloniai Tiamât alakja látszik fennélni, mint az istenség kezdetbeni ellensége. Az ószövetségben oly gyakran szereplő Sátán, már nem az istenség, hanem mindig az ember ellensége és eredetét szintén a babyloniaiak démonokban való hitéből veszi. (Jób 1. rész, I. Kron. 21¹, Zak. 3¹).

Továbbá a «szombat» (Gen. 2²:³; Exod. 20¹¹; Deut. 5¹⁵.) minden valószínűség szerint babyloniai eredetre valló intézmény. Az ásatások alkalmával napfényre

került táblácskák, feljegyzések egyikén a «Sabattu» úgy van leírva, mint «a lélek pihenő napja», egy nap, amelyen az istenek haragja szünetel (Rawlinson: «Inscriptions of Western Asia»; M. Jastrow: «The original character of Hebrew sabbath»: American Journal of Theology and Fred. Delitzsch «Babel und Bible.») Ugyszintén a jól ismert áldozati naptárban is a hónapok 7-ik, 14-ik, 21-ik és 28-ik napjai külön meg vannak jelölve. Azonban az is bizonyos, hogy a «szombat» a héberек között új jellegét kapott; a pogány szokásokból kivetkőzött és erkölesi, magasabb szempontú vallási célok szolgálatába állott: jól-lehet babyloniai eredetű

Igen számos érdekes vonást találhatunk a babyloniai Zagmuku ünnep fejlődésében, amelyek sok hasonlóságot árulnak el a héber új-évet illetőleg. Egyfelől ott látjuk Márdukot, amint ül trónján, körül állva alázatos tisztelettel a többi istenektől és megállapítja az emberiség sorsát a jövő új évre. Másfelől a zsidó tradicionális hit szerint az Ur ítéletet tart e napon; előtte egy nyitott könyv, amelybe az emberiség sorsa van beleírva. Kilenc nap a próba idő és a tizedik, az ítélet napja, a jövő sorsa meg van pecsételve. A héber új év Râsh-hash-shanâ név alatt ismeretes és teljesen megfelel a babyloniai rêsh-shatti vagy Zag-muku új évi ünnepnek. Természetesen tagadhatatlan a tény, hogy a héber új évi ünnep, egy a Márdük ünneptől független, hosszú fejlődésen ment keresztül, másfelől azonban közvetlen babyloniai befolyás lehetőségére enged következtetni az a körülmény, hogy a Râsh-hash-shanâ valóságban a fogság után kezd lényegesebb helyet elfoglalni az ünnepek sorában.

A babyloniai Tammuz ünnep nemkülönben jelentős befolyás jeleit mutatja a héber szokásokat illetőleg. A héberек ugyanis még Ézékiel idejében is gyászszertartásokban emlékeztek meg az eltávozott Tammuzról. (Ézékiel 8¹⁴, valószínű Zakariás 12^{10,11}). A zsidó egyház naptára még ma is, mint böjti napot jelöli meg Tammuz tizenkettedik napját és Houtoma («Über die Israelitische Vastendagen») igen érdekesen bizonyítja, hogy amikor a zsidók e napot Jeruzsálemnek a rómaiak által való le-

rombolásával kötötték össze, tulajdonképp egy régi ünnepek akartak újabb, magasabb jelleget adni. E nap eredetileg a Tammuz kultusszal van összekötve.

A halotti szertartásokat, szokásokat véve részletes vizsgálódás alá, elbámulunk a nagy hasonlóságon, amelyet úgy a szellemet, mint a gyakorlatot illetőleg megtalálunk az ó-szövetségi íratok és a babyloniai felfogás között. A «Sheol», az alvilág leírása, amint az Jóbnaál, a zsoltárok könyvében. Ézsaiásnaál és Ézékielnél találjuk, vajmi kevésben különbözik attól, amelyet a babyloniai irodalomban olvashatunk. Jób «Sheol»-ja «a sötétség és az árnyak világa» (10^{21,22}), amely fogalom mintegy újra szövegezett formában ki van fejezve a babyloniai Isthar monda szövegének bekezdő soraiiban. A héber Sheol a babyloniai Arulú-hoz hasonlóan a föld mélyébe van elhelyezve. Ugy van leírva, mint egy hatalmas földalatti barlang. A bejárat ércapukkal van elzárva, amelyek erős zárral vannak felszerelve. Sheol, a képzelet szerint, egy sivár világ, valóságos por-fészek. Aki egyszer oda kerül, annak nincs feltámadás. (Job. 7¹⁰.) Vagy amint a babyloniaiak gondolták «egy ország, amelyből nincs visszatérés». A halott helyzete igen szomorú Sheolban, ugyszintén az élet «Arulú»-ban a babyloniai leírás szerint. A halottak neve héberben, «Refa-ím» mutatja és indokolja képzelt, szomorú, erőtlen helyzetüket. Beszédjük halk suttogás vagy csirpeléshez hasonló gyöngye hang. Általában véve úgy vannak feltüntetve, mint akik télenül, csendesen feküsznek örökös nyugvásra kárhoztatva. A halottak kívül esnek Jahveh hatalmi körén, aki az élők világával van elfoglalva. Jahveh áldása érvényes ebben a világban, de azontúl nem. A halottak nem dicsérik Jahveh nevét. Predikátor könyve — bár későbbi kör munkája — a halott sorsának összegezésekor, a régi népies felfogásnak ad kifejezést, a mint azt mondja, hogy halottaknak semmi tudomása sincs az itt történekről (9⁵—10.) Nincs sem tervezgetés, sem bölcsesség, sem ítélet az alvilágban.

Valamint a babyloniaiak, úgy a héberék is hitték, hogy az egyén amilyen körülmények közt halt meg, ugyanolyan körülmények közt fog élni tovább változatlanul az

alvilágban. Így Jákob nem akar bánatban meghalni, (Genesis 42³⁸.) mert tudja, hogy ez esetben bánat lenne örökös sorsa oda lent. Sheolban az élet, némi tekintetben, a földi élet folytatása. Innen a harcost fegyvereivel temetik, a prófélat palástja teszi felismerhetővé, a királyok koronáikat viselik és a különféle népeket viseletük különbözteti meg egymástól. Másfelől, bár a halottak erőtleneek és tehetetlenek, mindamellett az élöket felülmúló bizonyos erővel rendelkeznek. Ugy a héber, mint a babyloniai fogalmak szerint a halottak szoros összeköttetésben vannak a felsőbb hatalmakkal és maguk is némi isteni tulajdonságokkal vannak ellátva. A halottak jósolnak, ép úgy, mint maga Jahveh. (I. Sám. 28¹¹.) Nem csupán álomban jelennek meg az élőknek, de árnyaik fel is kelthetők az alvilág mélyéből.

Természetesen ez a népies felfogás igen sok változáson ment keresztül a héberек vallásának fejlődése folyamán. Addig, ameddig Jahveh csupán egy volt a többi istenek között, semmi kivétel nem volt téve a körülményt illetőleg, hogy az istenek hatalmi köre csak az élők világára van befolyással. Jahveh azonban, az egyedüli és egy igaz isten, céljaiban és munkáiban nem határolható, ura a holtaknak épp úgy, mint az élőknek (I. Sám. II-ik rész.) Ugyszintén a nemzeti isten, Jahveh rovására írták a Sheolból való megszabadítás hatalmát is (I. Kir. 17^{21, 22}; Jónás 2⁷.)

A halottak bűnhődés-jutalmazásának és feltámadásának tana a későbbi «erköcsi hit» következménye. A régi hit azonban, amely a hébereket és babyloniakat olyan szoros összeköttetésbe hozza, érezte hatását abban a határozatlanságban, amely oly hosszú időn keresztül jellemezte e tanokat, még hivatalos közzétételük után is. A régi felfogás maradandó szívóssága feltételezi és bizonyítja, hogy a héberек és babyloniak jó hosszú időn keresztül kellett, hogy összeköttetésben legyenek egymással. Ami a halottakat illető felfogást megilleti, ugyanazt elmondhatjuk a halotti szokásokat illetőleg is. Nem egy modern zsidó szokás bizonyítja még ma is az eredetiben azonos héber és babyloniai módot, amellyel halottaikat örök nyugalomba helyezték.

Amint az ó-szövetségben annyiszor kifejezve látjuk, a bibliai idők népei, az úgynevezett ó-kori népek élete az egyes népek különböző vallásában nyert jellegzetes kifejezést. A választott istenség hozzátartozott magához a nemzethez, az ország földjéhez. A vallásos szokások, a kultusz, a papság az irányítói a politikai, szociális és irodalmi életnek. Következétesen térhetünk így egy újabb pontra, szorosabban szemügyre véve a babyloniai irodalom csodaszép legendáit, meséit, amelyekben a mindennapi élet vallásos szokásai, mint megörökített, eleven tényezők működnek és nyomozzuk egy feltételezhető befolyás szálaít a héberék irodalmi termékeit illetőleg. Babylonia ősi és sok oldalú műveltsége kétségen felül jelentősebb és befolyásosabb volt annál, mint amilyennel a héberék bármikor is dicsekedhettek. Gazdag és változatos irodalma és mythológiája előnkbe tárja sok egyebek közt a teremtés munkáját, az élő világ létrejöttét és sorsát úgy, amint azt a bölcsék és költők elképzelték, maguknak képzeletben megalkották. A mythologusok és hagyományok visszhangjai eljutottak Palesztináig és befolyásolták a héber elmét. Kivételkötetve polytheistikus formájukból és hozzá formálva a héber vallás szelleméhez, a héber író elfogadta őket és felhasználta azon mély szellemi igazságok élénk és festői szemléltetésére, amelyek Israel mestereit mindenkor egy szellemi vallás magasabb régióiba vezették.

A civilizáció héber legendája, amelyet a Genesis 3—4. fejezeteiben olvastunk, a Jahvista író munkája. Ő az egyedüli, aki a bűnbeesés, az éden kertből kiűzetés és Kain testvérgyilkosságának történeteit feljegyezte és ő az egyedüli, ki az embernek a változott körülményekhez való alkalmazkodási kísérleteit úgy tárgyalja, mint szabad akaratának gyakorlását Jahveh tetszésének ellenére. A babyloniai Adapa legendájában olvassuk, hogy amikor Anu az élet kenyerét és vizét kínálja Adapanak, ő visszaütásítja és így nem lesz halhatatlanná. Az, ami a halál étke Ea-nak, Anu-nak életet jelent. Jastrow azon a véleményen van, hogy «a teremtő Ea-nak szándékában van teremtményét (Adapa) a halhatatlanság elnye-

résének lehetőségétől megfosztani és ez a gondolat majdnem teljesen egyezik a Genesisben (3. rész) kifejezett azon fogalommal, amint Jahveh óvintézkedéssel veszi körül az élet fáját, nehogy az ember örök életet nyerjen.

Az éden kertjének egész hagyománya az élet és tudás fáival a babyloniai fakultuszon alapszik s különösen Eridu imádásával van összekötve. A héber tradíció Jahvéhja agrikulturális isten, aki Édenbe plántálja kertjét. Éden, a név annyit jelent, mint «nyílt föld». A kertet az Ur plántálta Gen. 2⁸ és az embert kijelölte, hogy azt művelje, éppúgy, amint a babyloniai földesúr szokta kijelölni a kertészt, hogy a földjére gondot viseljen. (Gen. 2¹⁶). A kertészség különben is nagyon nemes foglalkozás volt Babyloniában. A babyloniai királyok igényt tartottak «a szent-fa kertésze» címre és Nabuchadnezzár «Babylonia kertésze»-nek nevezi magát. Thomson Cambell «Babylonian Devils und Evil spirits» című munkájában egy eredeti babyloniai történetről ad számot, amely Eridu kertjéről szól, amelyben a szent fa nő és bár a történet tisztán legendai jellegű, mégis nagyon valószínű, hogy a Genesis írójának az Éden kertjének leírásához ez a történet adta az alapot. A Genesis 3. részének 17., 18. verseiben található átok pedig egy valószínűségi parallell kap az Ea mondanakör táblácskáján, amely egy bizonyos Atarpi-ra vonatkozik, aki Ea istent megsértette és aminek a következménye a földre kimondott átok.

Ez az eredménye a héber civilizáció legendája összehasonlításának a babyloniai régi feljegyzésekkel és bármiféle bírálat előtt is világosan áll a tény, hogy a bibliai író igen sokkal tartozik a babyloniai feljegyzéseknek: a használt nevek babyloniai istenek és városok nevei, vannak részletek, amelyek mint Jahveh átka a földre és más egyéb töredékek, csaknem szószерinti idézések babyloniai tudósításokból.

A babyloniai kozmikai eposz egy költemény a hét tábla könyveiben, amelyek a világ teremtésének legendaszerű történetét tartalmazzák. De valamint a Genesis könyvében, ahol a teremtés két különböző verzióját bizonyos revideáló-kiadó összevonta (Gen. 1- 2¹. Elohistá munkája;

Gen. 2⁵—24: Jahvista munkája), éppúgy a babyloniai irodalom termékeinek maradványaiban is vannak részletek, amelyek két különböző verzió létezésére utalnak. (Az eredeti ékírásos szöveg XIII. l. 33 s.) De míg az ó-szövetségben két különböző verzió egy kombinált alakban jelenik meg, hogy így egy összhangzó egészet alkosson, addig a babyloniai két verzió a maga teljes eredetiségében és függetlenségében marad egymás mellett.

Teljesen szükségtelennek látszik bizonyítani a tényt, hogy a héber teremtési monda véglegesen Babyloniából ered és nem öröklődött, a babyloniaktól és héberektől függetlenül, egy közös semi őstől. A történetek helyi babyloniai színezete és a hosszú kor, amely visszanyúlik addig az időig, amikor a szumir nép volt Mesopotámia lakója és ameddig eredetük visszanyomozható, döntő bizonyosságok a második feltevés ellen. Másfelől fölösleges az is, hogy a jól ismert argumentumokra hivatkozzunk, amely szerint a hébereknak maguknak is voltak legendáik a teremtést illetően, hasonló, babyloniakéhoz, már a fogság előtt. Csupán a babyloniai Sárkány-monda különböző, héberben megőrzött formáira hivatkozom, (Amos 9³, Ézsaiás 61⁹, Zsolt 74¹³ és köv., 89⁹ és Jób 26¹² köv., 91³) mint elegendőnek vélt tényre annak a bizonyítására, hogy a babyloniaktól a kölesönzést a héberék már igen korán, jóval a fogság előtt megkezdték. A különbség pedig, amely a bibliai és babyloniai legendák közt szembeötlő, arra enged következtetni, hogy a fogság alatti és utáni zsidóság a történetek régi héber formáját teljesen készen találta és hogy az aprólékos elrendezés körüli változtatások kihagyásával magasabb szellemi felfogások és hitük szükségszerű következménye. A Tel el-Amarna táblák felfedezése bebizonyította, hogy a babyloniai befolyás a 15-ik században (Kr. sz. e.) kiterjedt Egyiptomra és Nyugat-Ázsiára. Az írásban megőrzött legendák igazolják a tényt, hogy a babyloni mythologia politikai határain és érdekein belül igen jelentékeny befolyással bírt. Éppen ezért fellehetjük, hogy a babyloniai mythosok Palestinába megtalálhatták az útát, otthonossá válva, még mielőtt az izraeliták birtokukba vették volna. Sok ilyen mythost tet-

tek magukévá az izraeliták kétség kívül még a következő korszakokban is, amikor a héber királyok uralkodása idejében Babylon befolyása teljesen közvetlen volt. Egészen világos tehát, hogy a fogság alkalmával a zsidók a babyloniai mythológiában nem egy teljesen új és ismeretlen tárgyat találtak, hanem felismerték abban a rokon felfogások sorozatát; sokban különbözött az övéktől szellemi fogalmakban, de meglepően hasonlót a formai, materiális pontokat illetőleg.

A hősök, törzsek dicsőségét megénekelni, hymnusokat zengeni, amelyek fölgyújtják, lángra lobbantsák az emberi szíveket; merész tettekre, bátorságra serkentve, igen otthonos és szokásos volt Keleten. Előttünk, mint példa Deborah éneke és a héber zsoltárok.

A babyloniaiak nemzeti eposza (12 tábla kőnyv) a chaldeaiak nagy népies hőséneke, Gilgameshnek a kalandjait jegyzi fel. A héberék az ősmonda visszhangját feltalálták Sámsonnak, a héber mythologia naphőséneke történetében. A bibliai Sámson úgy van megteremtve a Gilgamesh jellemének modellje után. Mindkettő hős, mindkettő győző, mind a ketten leküzdenek egy oroszlánt és asszony szövibe mind a kettőjüket, az egyiket Délila, a másikat Isthár és egy asszony miatt veszti mindkettő el csodás erejét. A min! Gilgamesh letörve közeledik végéhez, épp úgy hal meg a vak és megnyírt Sámson végre Dágon templomának romjai közt; épp úgy, amint a nap beletemetkezik a sötét, téli fellegekbe.

Genesis 6—9. részei az özönvíz történetét tartalmazzák. Ennek egy valóságos és igen érdekes babyloniai párhuzamát fedezte fel Smith György és le is fordította Chaldeai Genesisében. (XVI. fejt.). A történet a Gilgamesh eposz egyik epizódját képezi.

Nem lesz érdektelen, úgy gondolom, ha röviden is, de vizsgálat alá venni a babyloniai monda és a bibliai özönvíz története közti összekötő szálakat. A hagyomány szálait az Euphrates völgyében kell keresnünk. Noé bárkáját csupán a Babyloniában uralkodó, hajózási rendszer világításában érthetjük meg igazán.

A babyloniai történet két részre szakad: Shurippah

lerombolása és az Euphrates kiáradásának évi eseménye. E két elem kombinációja azt a benyomást eredményezi, amelyet Parnapisthim története hoz előtérbe, mely szerint a záporosó sokkal nagyobb arányokat élt, mint ahogy eredetileg az istenek által megígérve volt. A bibliai elbeszélés is ezen a kombináción alapszik, de figyelmen kívül hagyja a történet localis elemeit és ügyesen használja fel a vízözönt, mint eszközt a Jahvéh kezében és igazolja az igaz életű, iazgságos ember (Noé) iránt mutatott különös kegyet. A bibliai elbeszélés, éppen mint a babyloniai azzal az ígérettel végződik, hogy több vízözön nem fogja végigseperni a földet: de ez az ígéret monotheisticus szempontból tekintve, úgy van értelmezve, mint az örökkévaló törvény megalapozásának megjelölése; — egy gondolat, amely teljesen idegen a babyloniai beszély célja előtt. Természetes, vannak különbségek, de a főbb vonások ugyanazok és a két beszély lényegében való egyezése kétségtelen. Még csupán annyit szeretnék megjegyezni, mintegy hozzáadás-kép, hogy a két különböző verziónak, amelyek ugyanazt az egy történetet adják elő, töredékei kerültek napvilágra Ninive ásatásai alkalmával és pedig különösen egyik ugyancsak nagyon régi, amennyiben a dátuma Ammizaduga uralkodására esik 2245—2223 Krisztus sz. e. (Sardanapalus ninivei könyvtárából).

A vallásos szokások, legendák, mondák világa igen érdekes képét tárta elénk a héber és babyloni észjárás rokonságát illetőleg. Még egy pont van, amelyre egy futó pillantást kell vetnünk, mielőtt a befejezéshez érnénk: a törvénykezés. Az izraelita törvénykezés is erős jeleit mutatja a babyloni befolyásnak, megőrizvén azonban eredetének függetlenségét. Mindkettő fejénél egy-egy hatalmas alak áll, kinek nevéhez a törvény kihirdetése fűződik; mindkét esetben a háttérben ott fénylik az istenség, mint egyetlen forrása a törvénynek, melyet egyfelől Hammurabi, másfelől Mózes közölnek népeikkal. A mózesi törvények azonosak a babyloniai törvényekkel eredetükben, a közlést tekintve, nem véve tekintetbe egy katholizáló mozzanat végig vonulását az egész biblián.

Hammurabi király hatalmas kőoszlopát (2 és fél mé-

ter magas) 1902-ben találta fel de Morgan francia archeologus és Scheil dominikánus barát Susa acropolisának romjai között. A kőoszlopra a törvények 282 paragrafusban vannak felvéve. A paragrafusok, amint maga a király mondja, tartalmazzák: »Az igazság törvényeit, melyet Hammurabi, a hatalmas és igazságos király alkotott, a gyöngé és elnyomott, az özvegyek és árvák előnyére és javára.« Bár a király azt is mondja, hogy ő »Babylon Napja, a Világosság, mely szétömlik országában déltől északig — írta le ezeket a törvényeket«, mindamellett ő is úgy kapta azokat az ég és föld legfőbb bírójától, a mindenek urától, ki egyedül igaz és tökéletes, a Nap-istentől. A törvény-kövön egy fél-dombormű megőrökíti a jelenetet, amint Hammurabi átveszi a törvénykönyvet Shamash-tól, a legfőbb törvényhozótól. Nem emlékeztet-e ez a kép arra a jelenetre, amely a Sinain játszódtott le, amint Mózes átveszi az előírt parancsokat és Izrael megkéli Jahveval az úgynevezett »szövetséget« Exodus 20. rész; 22. rész; 28. rész; 34. rész.

A semi bélyeg világosan látható, jóllehet az eltérés a különböző életviszonyok között, Babyloniában és Israelben, világosan visszatükröződik törvényeikben. Hammurabi codexének jellegzetes főlénye igen szembeütő, ha azt a »Szövetség könyvével« vagy a deuteronomi törvénykönyvvel hasonlítjuk össze. A primitív, törzsi szervezet, amely Babyloniában eltűnt, kezd bomlásnak indulni Israelben is. Hammurabi törvénykönyve teljesen a polgári törvénykezéssel foglalkozik és arról az oldalról nézve legáltalában hasonlítható az eredeti »Szövetség könyvéhez«, amelynek tárgya nincs vonatkozással a vallási dolgokra.

Hogy milyen időtájban, melyik korszakban lett a Hammurabi törvénykönyve ismeretes Israelben, az teljesen bizonytalan. Összevetve a codexet a deuteronomi codexszel, némi kölesönzés nyomait találhatjuk az utóbbiban, az előbbitől. Tekintettel a deuteronomi törvénygyűjtemény nagy arányaira, továbbá a talált parallel-részekre, mint a bevezető historiai anyag és a befejező áldás és átok — arra a körülményre engednek következtetni, hogy a Hammurabi törvénykönyve nem volt ismeretlen az izraelita »írastudók« előtt már a hatodik század kezdetén Kr. sz. e.

Végeredményében a Hammurabi codexe nem jelentéktelen annak a ténynek vitatása szempontjából, hogy az izraelita intézmények mennyiben voltak befolyásolva Babylonia által. A parallel és analogus részek azt mutatják mindenestre, hogy az izraelita törvénykezés bizonyos határig adósa Babyloniának. «A babyloni és Mózesi törvénykönyv ugyanazon irodalmi formában jöttek létre; nagyszámú törvényt tartalmaznak, amelyek majdnem azonosak; igen sok helyen majdnem szó szerint egyeznek és mindkettő egy civilizált társadalom részére készült. A parallel-részek sokkal szorosabb viszonyban állanak egymáshoz, semhogy a közös tradíció bizonytalan elméletével megfejtethők lennének. Bebizonyítást nyert, hogy az izraeliták már Palestinában ellanulták és elsajátították az ősrégi babyloniai mondákat. Miért ne tanultak volna tehát babyloniai törvényeket is? A babyloniai törvénykezés alapja Hammurabi codexe és így a régi babyloniai király alkotása, a 2250-ik évről Kr. sz. e. megközelítőleg, néhány ezer évvel később bejutott a »Szövetség könyvébe« és öröksége lőn Izraelnek és a világnak.» (C. Johnston.)

Csupán egy valószínű magyarázat van ezen szoros viszony megfejtésére — ugyanaz a magyarázat, amelyet felvetettünk a közös tradíciókat illetőleg, a világ teremtésére vonatkozólag és az érintkezés más egyéb pontjaira nézve, amelyekkel dolgozatom menetén találkoztunk. Mikor a héber törzsek az Euphrates völgyében otthonukat elhagyták, magukkal vitték a hagyományokat, hitet, szokásokat, amelyek abban a kerületben, akkor életben voltak és amelyek közösek voltak a babyloniaikkal.

Új környezetben, új vonásokkal gazdagodott az eredeti hit és hagyomány, de a hozzáadások nem tudták elhomályosítani az éles jelleget, amelyet a babyloniai népekkel való érintkezés hozott létre annak idején. Tudjuk azt is, hogy a héberék és babyloniak közti érintkezés soha teljesen meg nem szakadt. Az ősi hagyományok túléltek az idők hosszúságát, alkalmazkodtak a változott körülményekhez, a teljesen új vallási felfogáshoz, de csirájukban megmaradtak babyloniaknak. Hitbeli fogadalmak módosítottak, új tanok keltek életre, de azért boldog következet-

lenséggel a régi mindig bele volt foglalva az újban. Innen van, hogy ha igazán érteni akarjuk a hébereket, vallásukat, szokásaikat, törvénykezésüket és gondolkozásmódjukat, vissza kell mennünk Babyioniába.

Ennyit óhajtottam röviden ez alkalommal elmondani vallástörténeti szempontból. Ezt annál is inkább hangsúlyozni szeretném, mert esetleg lehetnek olyanok, akiket a biblia illeténszerűleg való bírálata talán bántana. Már dolgozatom elején különben igyekeztem világosan megjelölni célom, hogy valamelyes, e fajta félreértésnek nehogy útadjak. Célom még világosabbá lesz az olvasó előtt, ha a judaizmus keletkezésének és fejlődésének korával próbálja kapcsolatba hozni dolgozatomat és az általam idézett bibliai részeket nem az isteni kijelentés jellegének szemüvegén, hanem a történelmi valóság világításában olvassa és veti össze a szomszédos népek vallási fogalmival, irodalmi termékeivel.

Vallásszabadság és a hittételek.

Irta: **Dr. Boros György.**

Első tekintetre ellenmondást foglal magában a kitűzött tárgy. Szabadság a vallásban azt jelenti, hogy a hívő egyéni meggyőződése fölött nem itélkezik semmi hivatalos birói kar, tehát sem presbitérium, sem zsinat, sem papi, sem világi tekintély nem foglalhatja tételbe a hit tárgyait. Nem itélkezik, tehát sem kérdőre nem vonhatja a hívőt, sem nem akadályozhatja vallásos meggyőződése érvényesítésében, hite nyilvánításában.

Mint hogy az egyéni szabadság mindenkire egyenlően kiterjed, a vallásszabadságot könnyű volna úgy értelmezni, hogy aki a vallásszabadságot a maga teljes egészében akarja megvalósítani, eo ipso csak egyéni meggyőződésre gondolhat, tehát az egyházi szervezkedés vallásos hit alapján nem lehetséges, mert a szervezkedés korlátozással jár. Aki tehát a szabadságát meg akarja őrizni, nem léphetik be semmiféle szervezetbe, mert ha a szervezet tagjainak a vallásos gondolkozása egyetlen főkérdésben nem teljesen azonos, egyik kénytelen lenne elfogadni a másik vallásos meggyőződését s ezzel kénytelen lenne lemondani a magáéért.

Ám a vallásszabadság alatt éppen oly kevésbé lehet az egyéni fölfogást tenni egyedül uralkodóvá, mint a testületit. Az egyéni fölfogás megtisztulásának éppen olyan szükség van a szóró lapátra, hogy a gáztól és konkolytól megtisztuljon, mint a legtökéletesebben mivelte földben termő tiszta búzának. Tehát a vallásszabadság fogalma nem azt jelenti, hogy csak az egyéni vallásos hitnek kell érvénye-

* A párisi vallásügyi kongresszuson tartott felolvasás.

sülni, hanem azt jelenti, hogy az egyéni meggyőződések termékeit egyesítve össze kell keverni, meg kell szellőztetni és meg kell tisztítani, mert akkor nemcsak tisztaságban, hanem fényben és erőben is nyernek. De hiába tagadnók, ma még általánosságban, sőt részleteiben is az egyházi tekintély uralkodik a vallás kérdéseiben. Nem vitatjuk jogosultságát, sem helyességét. Kizűzött tárgyunkhoz ragaszkodva azzal kell foglalkoznunk, hogy a vallásszabadság (hisszabadság) és hittételek (credók) milyen viszonyban vannak ma és mi várható a jövőben.

A vallásos hívő ma alig találkozhatik vonzóbb és érdekesebb kérdéssel a szabadság kérdésénél. Ha konzervatív hajlamu, akkor aggódik, hogy vajjon a szabadság, amely ma a gondolkodás és cselekvés terén uralkodik, nem rejt-e valamely veszedelmet magában. Ha a hagyományok nem korlátolják s ha a környezetében uralkodó vallásos fölfogás nem áll útjába, akkor nyíltan beáll a vallásszabadság zászlója alá.

Ismeretes előttem az a fölfogás is, amely azért tartja szükségesnek az erős kézzel kormányzást, nehogy a tömeg fölforgassa az egyházat és az államot is.

Valahányszor ezt az okoskodást, helyesebben mentegődzést hallom, mindannyiszor egy amerikai tanító jut eszembe. Az osztályába a rakoncátlan, hitvány tanulók egész serege verődött össze. Semmi szép szó, semmi fenyegetés nem használt. Végül a tanító kimerülve a sok gyötrődésben így szólt: fiuk, én ezennel leteszem a kormányvesszőt és átadom a ti igazi vezéreteknak. Ha nektek csak a rendetlenség, pajkosság és hitványkodás tetszik, ám lássátok. Ezzel fölhívta és átadta helyét a legrosszabb fiunak és eltávozott a tanterem másik felébe.

És mi történt? Mihelyt a felelősség annak a vállára került, aki soha sem tisztelte a rendet és a szabályt, azonnal ő maga adta ki a rendeletet, mert látta, vagy legalább is érezte, hogy bizonyos elvekre és szabályokra az életnek bármely körülményei között is szükség van. Az, aki másnak nem engedelmeskedett, jó vezér lett s vele együtt az egész új életet kezdett.

A közönségnek egy része még ma is attól tart, hogy

ha a vizsgálódásnak teljes szabadságot engedünk, a közönségnek egy része elszakad az egyháztól, megszünteti az érintkezést nemcsak az egyházzal, hanem a vallással is. Azt hiszem, hogy ez egészen téves fölfogás.

Kétségtelen, hogy egyes új gondolatok, amelyek váratlanul lepik meg a népet, újdonságukkal félrevezetik bizonyos időre, de az is bizonyos, hogy aki a vallásos vagy erkölcsi kérdéseket komoly megfontolás vagy bírálat alá veszi, előbb vagy utóbb arra a meggyőződésre jut, hogy az Isten lénye, önmagában levő tökéletessége s az ember öntudata meg nem semmisíthető.

Valódi nagy veszélyt az jelentene, ha az emberek egyáltalában nem érdeklődnének a vallás iránt. Semmi veszélyt nem látok abban, ha a munkás osztályok figyelmét rá irányítjuk a nagy vallási kérdésekre. Még az sem lenne baj, ha összekavarodnának a hit, a remény, a hitetlenség és a pessimizmus ellentétes fogalmai. A szellemi forradalom mindig hasznosabb a tétlenségnél.

Bizonyos tüneteket nem lehet észre nem vennünk. A tömeg nagy része külsőleg jelzi az egyházhoz való tartozását, de a hittételek iránt vagy semmit, vagy csak nagyon keveset érdeklődik. A kereszt ott áll a katolikus községek végén, de a tömeg semmi jelét nem adja, hogy tulajdonítanak neki valami jelentőséget. De ha valaki kővel vagy sárral megdobálja, azonnal kész a fölháborodás és ugyanez a tömeg megkövezi magát a «szentségtörőt».

Csak nem régen mondotta egyik teológiai szaklap szerkesztője a következő erős szavakat: lelkipásztorok, teológiai tanárok és hitvédők az újabb időben érzékenyen tapasztallák, hogy az emberek a keresztény vallás iránt nem tanúsítanak olyan élénk érdeklődést, amilyent kellene. (Biblical World 1909. 1. sz.)

Több oldalról lehetett olvasni azt is, hogy Párisban a felsőbb osztályok körében az újabb időben a Buddhizmus kezd gyökeret verni.

Már most az a kérdés, hogy a keresztény egyház, vagy a keresztény vallás, vagy a keresztény hittételek bármelyike külön, vagy az egész együttvéve elég erős-e arra, hogy a lelkek egyensúlyát megtartsa? Az a kérdés, hogy a szabadelvű kereszténységtől mit várhatunk?

Engemet ezek a kérdések nem nagyon izgatnak. Én arra nem vállalkozom, hogy a keresztény vallás mellett védő beszédet tartsak. Lehetséges, hogy a kereszténységben sok hiba volt, sok bűnt és hibát követelt el a múltban. Mindennek az ember gyarlóságában keresendő az oka. Az idővel, meg a kor szellemével is lehet igazolni némely dolgokat, de fő az, hogy az irányzatért, a nagy események előidézéséért felelős emberek nem tudták megérteni a nagy igazságokat.

Bizony akkor, a mikor az országok, meg a tartományok és kisebb birodalmak urai csak arra gondolhattak, hogy áttörhetetlen erős várfalakkal, mély sáncokkal vegyék körül és védjék magukat, midőn tetőtől-talpig vasba burkolták magukat, hogy az ellenség nyíla ne érhesse testüket, akkor a hit apostolai kevésbé gondolhattak egyébire annál, hogy az egyház is csak szilárdan körülsáncolt, megkötött és jól védett tételekkel tarthatja meg hitigazságait.

A kredók, hittételek és konfessiók teljesítették a lelki igazságok külső védelmét. Ez a tény magyarázza meg, hogy a védők miért ragaszkodtak oly szilárdul az utolsó jottához és pontocskához is.

Talán nem veszik szerénytelenségnek hallgatóim, ha némi büszkeséggel említem, hogy a mi vallásunk dicső apostola: Dávid Ferenc a hittételeket a legkevesebbre vonta össze. Ő csak az apostoli hitvalláshoz kívánt ragaszkodni, de még azt sem rendelte parancsolólag, mert ő azzal tartott, hogy a hit Isten ajándéka. Az unitárius egyház ezt a hilt szabadságot híven megőrizte mind ez ideig.

Az a boldogító hit, mely engemet és minket táplál, éltet, fölbátorít meggyőződéseim kijelentésére, hogy a kredók és konfessiók ma már csak olyanoknak tekinthetők, mint a középkorból fönmaraadótt várfalak és toronyok. Kedves emlékek. Híven őrizzük, védelemre is olykoron fölhasználjuk, de meggyőződéssel kimondjuk, hogy ezek a mai kor modern eszközeivel szemben immár csekély értékűek. Megvan bizonyos művészi szépségük, tiszteletet és becsülést követel az a hódolat, amelylyel nemzedékről nemzedékre körülvették, de ma már nem szolgál-

hatnak az üdvösség eszközeiül, ha egyébért nem, már csak azért is, mert az emberek nem kívánnak általuk váltani meg.

Nem szükség és nem is kell fölforgatni őket, de nem is szabad akadályképpen útközbe gördíteni azoknak, akik a nyitott új mezőkön akarják megfutni a nemes versenyt, amelyet a tudomány rendez és az új fölfedezések sürgetnek. A mai idő nem alkalmas, nem elég türelmes arra, hogy az emberek megálljanak s azzal törődjenek, tépelődjenek, hogyan lehetne kiegészíteni a tudomány új igazságait a hit régi babonáival. Az erköles világában is ugyanilyen nagy átalakulások történtek.

Mit érne most akár az egyház szentségére, akár a biblia csalhatatlanságára lámaszkodva hadonázni, midőn látjuk, hogy «ott van a jog, ahol a hatalom», amikor halljuk, hogy ezerek, sőt százezrek hullanak el a csata mezején a művelt Európa kereszténynek nevezett országaiban. Csak olyan értékű ez, mintha a vihart és a jégverést a kis fatorony csengőjével akarjuk eltéríteni útjából.

Helyesen mondotta a már idézett író: «ha a kereszténységnek az a feladata, hogy a lelkeket megmentse a jövő élet számára, hogysesem igazságot szolgáltatson az elnyomottaknak, árváknak és özvegyeknek itt és most, ha inkább érdekli az égi ezeréves boldogság, mint a földön a jó társadalmi rend, akkor ne csodálkozzék, ha a munkásember inkább hallgat a szociálista szónokra, mint a keresztény lelkitanítóra».

Vajjon segíthetünk-e a bajon azzal, ha újra írjuk a hittételeket vagy ismétljük a régieket?

Ha szabad ismét nyilatkoznom, szerintem az egyházak vagy teljesen fölthagynak a hittételekkel, minthé a szent élet eszközeivel, vagy pedig átalakítják az idő és a koronkénti nemzedékek kívánsága szerint. Ha a lelkész nem boldogul a krédókkal, találjon más módot, hogy valamely központi eszmére irányítsa a figyelmet. Olyasmit kell keresni, ami a köznapi élet és gondolkodás helyett a nagy lelkek tisztult légkörébe emel. Nem szabad fölthagyni azzal a reménnyel, hogy Saul át fog alakulni Pállá.

Jó lesz figyelembe venni ezen a helyen, hogy a Pál megtérését megelőzte a mester szörnyű halála. Csak ennek a hatása alatt indult meg lelkében az erjedés, következett be a nagy forradalom, amelynek következése lett a halál és az új életre ébredés. Csak ekkor volt elég ereje a régi törvény igája lerázására és a hit új öltönye felöltésére.

Megható szavakban nyilatkozik erről az ujjászületésről egyik kortársunk, Shieler professzor: Oh, a mikor az új élet szikrája fölgyuladt lelkemben! Ekkor kezdettem a lelki élet újabb forrásai, gazdag kincsei után nyomozni, amelyek azelőtt teljesen el voltak zárva előlem, sőt meg volt tiltva a pápai egyház dogmái és kredói által. (Berlini kongresszus könyve. 415. l.)

Mi ma követeljük az egyén és a nagy sokaság részére a szabadságot. De nem értünk egyet azokkal, akik a múlt értékét kétségbe vonják s csak a jövőre, a holnapra gondolnak. Tisztában vagyunk azzal, hogy a vallás dolgában a szabadság *in ultima analysi* azt jelenti, hogy mindenki kövesse lelke sugalmát s ne ragaszkodjék sem a konfesszióhoz, sem egyes szavakhoz, mert a betű öl, a lélek megéleveníti.

A vallás a maga belső lényege szerint az Isten és az ember lelke közötti belső közösség érzete, de mindaddig, amíg az ember a másik társaságára rá van utalva, addig az egyik lélek nem nélkülözheti a másik lélek hatását. A mikor Jézus azt mondta: hagyjátok hozzám jönni a kis gyermekeket, kettős lelki boldogságot élvezett: azt, hogy áldását adhatta rájuk és azt, hogy e tiszta lelkek hatását élvezhette lelkében.

A lelki közösségben együttélésnek nagyobbszabású példáját nem tudom elképzelni, mint a milyenek ezek a kongresszusok. A világ különböző részeiből ide sereglünk mint idegenek s azt tapasztaljuk, hogy lelkünk óráról-órára gazdagabbá és erősebbé lesz amaz egy szükséges dolog által, amely végül is testvéri egységbe fogja kapcsolni az embervilágot.

Mi itt fürödözünk az istenileg ihletett lelkek nagy ten-

gerében. Mi itt újra születünk, mi itt vesszük a szentlélek ajándékát, mi itt közeli érintkezésbe jutunk a Názárethi nagy lelkével, mi itt halljuk az intést: menjetek és tanítsatok minden népet és vezessétek őket a közös égi atya elébe. hogy ne csak azt érezzétek, hogy testvérek vagytok, mint fiai és leányai a közös atyának, hanem, hogy ti is egyek vagytok vele, éppen mint maga Jézus egy vala.

A párisi nemzetközi vallásügyi kongresszus.

— Dr Boros Györgynek, mint az E. K. Tanács küldöttjének jelentése. —

A közlekedés gyorsasága és könnyősége, a népek és nemzetek közötti békés és bizalmas viszony egyszerű és természetes megfejtését nyújtja annak az örvendetes ténynek, hogy napjainkban minden közérdekű kérdést a világ színe előtt tárgyalnak. Mégis meglepően szép jelenség, hogy a legkényesebb, a vallás kérdését is immár oda viszik, ahol mindenki meghallhatja, sőt meg is adhatja a feleletet.

Ez a dicséretreméltó szép tény már is nagy és jótékony eredményeket szült az emberiség javára. Nem is szólva a vallásos türelemről, nevezetes hatása az, hogy a vallás főkérdéseivel foglalkoznak a nem hivatalos emberek is. A vallás a tudományos érdeklődés körébe jutott. A vallást nemcsak azért vizsgálják, mert tudni akarják, ki mit hiszen, hanem azért is, mert látják, hogy nemcsak egy oldalú tudomány, hanem mindenre kiterjedő. Olyan, amely az egyháznak alapja, de az életnek elválaszthatatlan tényezője.

Nyilvánvaló, hogy, minél tovább haladunk a tudás birodalmában, annál inkább ébred az érdeklődés azok iránt az eszmék iránt, amelyeket valóságos eszméknek szoktunk nevezni.

Nem tagadjuk, hogy az újkori vallásügyi mozgalmak mindig némi aggodalmat, féltékenységet és nyugtalanságot okoznak az egyházak belső köreiben. 1910-ben a berlini lutheránus protestánsok nyíltan tiltakoztak az ellen, hogy Berlinben tartsák meg a vallásügyi kongresszust. Semmi eredménye sem volt a tiltakozók javára, annál nagyobb az érdeklődés és a munkakedv fokozására. A kölni pap — már sajnos néhai Jatho — esete és a többi hasonló eset,

azt igazolja, hogy «az aratni való gabona sok». A lelkek el vannak készülve a nagy megújulásra.

Mindamelletts is, hogy a vezetők érezték, hogy az irányzat kedvező, aggodalommal tekintettek a párisi kongresszus elébe. Most, amikor már túl vagyunk rajta, most amikor elmondhatjuk, hogy 1913. július 16–21. napjain a nagy világváros, Páris történetében is emlékezetes eseményeket termeltek, a bírálat joga nyílik meg.

A párisi kongresszust a megelőző londoni, amsterdami, bostoni, genfi és berlini kongresszusokkal összehasonlítva bírálják meg. A bírálat jogosult, de csak akkor igazságos és méltányos, ha figyelembe vesszük, hogy Londonban és Bostonban, az unitáriusok, Amsterdamban a remonstránsok utódai, tehát azok rendezték, akik ezelőtt 200 esztendővel az erdélyi unitáriusokkal éppen olyan szoros, benső viszonyban éltek, mint a XIX-ik százban és jelenleg az angol és amerikai unitáriusok. Hollandia a XIX-ik száz liberális teológiája megteremtésében vezető szerepet vilt s ma is előljár a leydeni egyetemmel s a liberális és mennonita protestáns papokkal.

A genfi kalvinista protestánsok a XVII-ik száz kezdeté óta bevallottan a liberális, tehát az unitárius fölfogás hirdetői.

A berlini lutheránus egyházak a német protestáns liberálisokkal kezelt fogva új vallás-irányzatot teremtettek először a tudományos teológiai irodalomban, újabban a szószékeken és a társadalomban.

Tehát az öt első gyűlés olyan helyen volt, ahol a liberális eszmék befogadására el volt készítve a talaj.

A hatodik gyűlés helye Magyarország lehetett volna, de ezt részint megelőztük azzal, hogy a Dávid Ferenc jubiláris ünnepét az onnan ide vándorolt tagokkal együtt tartottuk meg, részint elkerülték azért, mert a hazai nagy protestáns egyházak tagjai között nem mutatkozott megfelelő hajlandóság egy ilyen gyűlés előkészítésére és fogadására. De nagy szerepe van ebben annak a ténynek is, hogy a mi nyelvünk az indogerman és latin nyelvek körén kívül esvén, a nyelvi nehézségek is legyőzhetetlen akadálnak tetszeltek a bizottság előtt.

Párist választották, habár aggodalommal, mert ott két hatalmas áramlattal kellett számolni: egyikkel az uralkodó katholicizmussal és másikkal a vallás iránti közönnyel.

Az elenyészően csekély protestánsok magukévá tették a kongresszus ügyét és óriás erőfeszítéssel és aránytalan nagy áldozattal meg is teremtették a VI-ik kongresszust. Őt nevet kell tisztelet és elismerés koszorújával övezni körül: Boutroux egyetemi tanárt, aki mint a francia akadémia tagja és mint elismert filozófus, nagy tekintélyt kölcsönzött az elnöki széknnek. Azt megnyitójával és egy előadásával közfigyelem tárgyává tette.

Wagner Ch. lelkész, Bonet-Maury egyet. tanár, Siegfried és Vienot lelkészek olyan nagy munkát fejtettek ki, amely becsületére vált a francia szellemességnek is, a kongresszus régi hírnevének is.

A párisi kongresszus teljesen megállotta a versenyt a többi mellett. A berlini volt a legnépesebb, de a párisi volt legérdekesebb, mert ott tört útat, ahol legtöbb akadállyal kellett megküzdeni.

Főleg négy irányeszme vezette.

Egyik volt a vallásos szabadelvűség és tudományos műveltség francia előharcosainak való hódolás.

Elégséges megemlítenem a neveket: Calvin, Castellion, az Albigensek, Pastel, Voltaire, Quinet Edgar, a XIX-ik száz francia irodalmának vallásos irányzata, a liberális katolikusok, a XX-ik száz katolicizmusának krízise. Ezek a nevek és címek irányeszmeiket jelentenek s az előadók a múlt és a jelen eszmevilágába olyan betekintést nyújtottak, hogy ha csak tudományos és eszmetörténelmi értékét mérlegeljük is, nagy nyimánynak kell nyilvánítanunk.

A múltnak ezen képe azt igazolja, hogy Franciaországtól a vallás és a modern fölvilágosultság körében nagy szolgálatokat vártak.

Az állam és egyház különválása az egyházat elkeseredett önvédelemre kényszerítette s ma talán csak a reakció hatását lehet látni, de ez a különválás azt is jelenti, hogy az elválasztás következtében megnyílt esatorna új levegőt, új napfényt fog bevezetni éppen arról az oldalról, ahol eddig megközelíthetetlen volt. Emellett a nagy

vezető szellemeknek a kiemelése és beillesztése a mai vallásbölesemli gondolkozás áramlatába, újabb hatást biztosít ezeknek a nagy szellemeknek. Mindenik kornak megvan a maga látókészüléke és nézőpontja. Innen nézve egészen másnak látszik a kor is, meg annak vezére is, mint amilyennek látszott csak a XIX-ik száz első felében vizsgálódó előtt is.

Azt lehetne kérdezni, már kérdezték is, hogy miért foglalkoztak csak a franciákkal? Azért, mert Franciaországot csak így, ezek által lehetett bekapcsolni a szabad-elvű vallásos gondolkozók nemzetközi egységébe. Ezért tekintem én a kongresszus tárgyalásának ezt a részét kiválóan értékesnek s mondhatom legértékesebbnek. Mert a többi tárgyakkal, a megelőző kongresszuson is találkoztunk.

Másik kimagasló része volt a gyakorlati vallás-erkölcsi kérdések tárgyalása.

Ezekkel foglalkoztak az összes nemzetek képviselői. A felolvasások egy része tudományos jellegű, elméleti fejtegetés volt. Ilyenekül jelezhetem a következőket: a vallásos szellem és a modern filozófia viszonyát, amelylyel legkiválóbb angol, német és olasz filozófusok foglalkoztak, továbbá a vallásos szellemnek az aesthetikához való viszonyát, mellyel kapcsolatban megemlítem, hogy az univerzális vallás lehetőségeiről és föltételeiről és a vallásnak a szociálizmushoz való viszonyáról is több igen becses előadás hangzott el. A gondolkozás és a kérdések megítélése és a felolvasók egyénisége, nemzeti és kulturális viszonya szerint élénk változatosságot mutatott, de majd, ha a beszédek megjelennek; a gondos figyelő meg fog győződni, hogy egy pontnál mindannyija találkozik: az emberi szellem lényegéhez tartozik a vallásos hit és ennek központi tartalma egy szellemi substanciából táplálkozik s a felé irányít mindennemű lelki működést.

Ezzel kapcsolatban tárgyalatott az a kérdés is, hogy a vallásos hit és erkölcs viszonya min alapszik, mily mértékben igazolható s általában lehet-e arra számítani, hogy a viszony továbbra is fönmarad. A felolvasók csaknem kivétel nélkül egyetértének abban, hogy az egyház és a val-

lás, a credo és hit nem azonosítható fogalmakat fedeznek. Mindenkinek volt és van jelentős szerepe, de tényleg mindig a vallásos szabadszellelem nyújtotta nekik az értékes és maradandó tartalmat. A vallásszabadságra van szüksége az egyháznak is, az államnak is, a hitéletnek is. Ezt a szabadságot kell hogy hirdesse és bevigye az életbe mind a szószék, mind az iskola. Nagybecsű megnyilatkozásoknak voltunk tanúi nemcsak protestans, hanem katólikus és zsidó felolvasók részéről is.

A Magyarországi Unitárius Egyház Képviselője is ebben a keretben tartotta felolvasását és büszke önérzettel mutatott rá, hogy a XVI. száz magyar unitáriusai s kiválóan Dávid Ferenc a credot már minimumra, t. i. az apostoli credora redukálták s hogy a magyar unitárius egyház a hittanát sohasem tartotta a hitélet és az üdvösség lényeges részének.

Ezt az egységes és egységesítő evangéliumi szellemet ezuttal is nagy sikerrel juttatta érvényre jul. 20-án Oratoire református templomban három szónok, kik az állandó gyakorlat szerint, miként elődeik szintén Mik. VI. 8. verse alapján hirdették: francia, német és angol nyelven: Légy igazságos, légy könyörülő és járj Istennel alázatosan. A három beszéd szép összhangban volt tartva, csak a háromféle (francia, német és amerikai) iskola hatása érzett ki a gondolkozásból és a szónoklásból is.

Ehez a két nagy és hatalmas tárgykörhöz állítom a nem keresztény vallásokkal való foglalkozást és ami szintén föl volt véve: a nem hívők gondolkozásának ismertetését. A nem keresztény vallások értékelését a mi dr. Carpenterünk vezetése alatt keresztény és nem keresztény hívő felolvasók végezték. Ha nem is került homloktérbe, lényeges helyet foglalt el a kongresszus tágas mezején s egy lépéssel közelebb juttatott ahhoz a meggyőződéshez, hogy a keresztény vallást a többi vallások nélkül sem megérteni, sem kellően méltányolni nem lehet. Ez a tárgy nem maradhat el egyszer is a szabadelvű vallásos gondolkozók és hívők tárgysorozatából. Annál kevésbé, mert ezek a nem keresztény népek hovatovább mind jobban vonzódnak a kereszténységhez, mind szívesebben szellőztetik

sajátos hitbeli fölfogásukat. Már pedig ennek nemcsak ismereteink bővülésében van a haszna, hanem abban is, hogy mi keresztény felekezetek jobban fogjuk méltányolni egymásnak a meggyőződését s ezzel egyben kimondjuk, hogy az univerzális vallás csak utópia, ellenben universalis vallásos érzésből fakadó emberszeretet és istenimádás minden ilyen alkalommal közeledő valóság.

Ennek az erősödő közös érzésnek gyönyörű megnyilatkozását láttuk a Hugonották emléke s a Coligny sirjának megkoszorúzásánál, valamint a nagy reformátor, Hyacint atya síremléke leleplezésénél jul. 20-án. Hyacint, aki a katolikus egyházzal szakításra kényszerített, mert azt reformálni akarta, most osztozik a katolikus Páris elismerésében és megbecsülésében. Ez is az idők jele s a haladás igazolása.

Harmadik jelentős mozzanata a kongresszusnak a társadalmi érintkezés és személyes hatás volt. A felolvasók (80 körül) nagy száma is csak egy parányi része a tagoknak és jelenlevőknek. Nem is egy tizede, mert hisz tizezeren megjelentek a hat napig tartó gyűlésen. A többi résztvevőnek mindenike önmagában is értékes és jelentős egyéniség, ha férfi, ha nő.

Ezeknek ismerkedésére és közelebbi érintkezésére volt szárvá a bemutatkozó gyűlés, a tea-estély, az operai előadás (Hugonották), a kirándulás Chantillybe és a díszebéd.

Alólírott számos régi ismerőssel találkozott és számos új ismeretséget kötött. Kellemesen tapasztaltam az 1910. évi kolozsvári és dévai ünnepek jó emlékét az itt járt tagok között. Egyházunknak kevés befektetése volt olyan gyümölcsöző, mint az a vendéglátás, amelyben 1910-ben részesítette az idegyűlt száz idegent. A magyar vendégszeretet másképpen nem is tehetett, de a magyar unitáriusok értékét, életerejét és testvéries összetartását is oly hatásosan igazolta az a gyűlés, hogy talán nemzedékek is emlegetni fogják.

A kongresszusnak első ízben volt női osztálya: a nők szövetsége. Erről is meg kell emlékezniem e helyen, mert ezzel jutok utolsó tárgyamhoz, melyet most fogok előterjeszteni.

A nők szövetsége a kongresszussal kapcsolatban, egyik mellékhelyen közgyűlést és értekezletet tartott. A közgyűlésen öt nemzet küldöttei között a Magyar Unitárius Nők Szövetsége részéről képviselő, habár nem hivatalos minőségben, Boros Rózsika volt jelen.

Képviselő helyett az elnök Ferencz Józsefné öméltósága több tagtársával aláírva, üdvözlő levelet küldött, melyet Lewis Enid kisasszony vitt el és olvasott föl angolul. Jó hatást tett és kedvesen fogadták.

A gyűlésen és értekezleten jelen voltam az elnökség szíves meghívására. Ki kell jelentenem, hogy ez a női mozgalom máris nagy tényező főleg az amerikai, angol és hollandi egyház kebelében. Németországban a kezdet nehézségein már-már túl vannak. Sajnos, hogy mi még csak a kezdettel küzködünk. Svájcban is látják maguk előtt az útat. Az értekezleten újabban csatlakozott még négy szövetség, tehát ma már kilenc nemzet női foglalkoztat a vallásos liberalizmus terjesztése, a növédelem biztosítása és a hitbúzgóság fokozása érdekében. Az egyházakban az életet és az élénk munkásságot a mai társadalmi viszonyok között csak a nők tudják biztosítani.

Ezzel már rá is térek jelentésem negyedik és ezúttal utolsó tárgyára:

A Dávid Ferenc emlék-imaház ügyére.

A kongresszusra menésem egyik főcélja az volt, hogy a Dávid-ünnepeken megtalált fonalat fölvegyem és megerősítsem. Előre jelezhetem, hogy jó reménységgel vagyok eltelve.

Kifejeztem a lelkes és lelkesedő nők előtt, hogy az unitárius vallás első püspöke és martirapostola halála helyén a mai közszellem parancsa szerint, csak olyan emlék-imaház fog méltó és megfelelő lenni, amelyhez minden szabadelvű vallásos gondolkozó és hívó s mindazok, akik hisznek a vallás jótékony hatásában, hozzá fog járulni a maga filléreivel. Az Amerikai Unitárius Társulat kitűnő elnöke kifejezése szerint ez az imaház és ezzel Déva az összes unitárius és hasonlóan gondolkozó és érező keresztények és nem keresztények Mekkája kell, hogy legyen.

A Nők Szövetsége tagjai a legnagyobb készséggel ígér-

ték buzgó támogatásukat. A kapott mérnöki számítás szerint az imaház 60.000 koronába fog kerülni. Ez az összeg a magyar angol és amerikai unitáriusok között három részre osztatván, egyre 20.000 korona esik. Ezt az összeget amerikai testvéreink részéről biztosítottnak tekinthetjük.

Anglia részéről Bowie titkár úr és dr. Herbert Smithné vették kezükbe teljes jó reménységgel és biztatással.

Az ügynek nagy előnyére szolgál, hogy csak most, egy pár hónapja jelent meg az amerikai unitárius társulat kiadásában egy füzetben a Dávid Ferenc életrajza kapcsolatban a Kriesch-féle tordai képpel. A füzetet Gannet Vilmos lelkész az én kézírataimból készítette sajtó alá s az őszön a Britt és külföldi Unitárius Társulat fogja kiadni. Az amerikai kiadást a titkár úr fölkérésére most revideáлом és szeptemberre beküldöm.

Szeptemberben fog megindúlni a gyűjtőakció Angliában és Amerikában, de ezt megelőzőleg várják egyházunk Tanácsa hivatalos fölhívását is.

Az imaház fölszentelésére a Rómában vagy jóval valószínűbben Londonban tartandó, most már VII-ik Vallásügyi Világkongresszusnak nagyszerű befejezése lenne, ha a Dávid Ferenc emlék-imaház fölszentelésére a tagokat meghívhatnók.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

A kolozsvári unitárius kollégium értesítője az 1912—1913-ik iskolai évről. Szerkesztette: Dr. *Gál* Kelemen, igazgató; a teológiai részt: *Csifó* Salamon, dékán. Kolozsvár, 1913.

Intézeteink egy esztendei működéséről újra beszámolnak az értesítők. Az iskola életének e képét akarom ismertetni, értelmezni. Örömmel teljesítem e könnyűnek és kényelmesnek hirdetett feladatot.

A jóltevők ünnepélyén *Vári* Albert mondott szép, áhitatos imát. Arról volt és van fogalmam, hogy a hitéletben az angyalok, mint szellemi lények szerepelnek, sőt művészileg a valóságban is többféleképen láttam ábrázolni s mégis furcsán jó nekem, unitárius imában, ilyen összehasonlító értékelést jelző idézet: „Kevéssel vagyunk kisebbek az angyaloknál“. E megjegyzés az ima tartalmosságán semmit sem ront s nem is akar.

Dr. *Gál* Kelemennek gondolatokban és érzelemben egyaránt gazdag megnyitó beszéde az ifjúsághoz van intézve, de e mögött és mellett a hallgatóság is nagyon közvetlenül értesülhet a hála-ünnepélyek lelki szükségéről, az eszmények kultuszának kívánatos gyakorlásáról.

Dr. *Boros* Györgynek a jóltevők ünnepén Brassairól mondott megemlékezése, amely különben Brassai életrajzának egy fejezete, értékes produktum. Egy téves adatát azonban, azt t. i., hogy Brassainak legközelebbi rokona Csegezi Mihályné Albert Ilka volt, helyre kell igazítanom, nehogy ez a köztudatba így plántáltassék át. Csegeziné Albert Ilka, Brassainak leányágon leszármazott negyedízi rokona volt, holott Brassainak jelenleg élő, közelebbi, harmadízi rokona is hét van, negyedízi, azaz olyan, mint Csegeziné Albert Ilka volt, épen harminckét élő rokona van Brassainak.

Dr. *Gál* Kelemen Brassai sírjának megkoszoruzásánál mondott beszédében híven tolmácsolta az utókornak Brassait megértő és méltányló, hálás elismerését.

A másik szép ünnep az intézetben, dr. *Borbély* István tanár beiktatása volt. *Vári* Albert szép imája egészen alkalom-, sőt programszerű, amit *Kozma* Ferenc tartalmas megnyitó beszéde követ.

Dr. *Borbély* István: „A magyar XVI. század vezető eszméi“ címen értekezik. A XVI. sz. történetében, amely század különben a történelem egyik legértékesebb százada, nagyon sok ellentmondás van, úgy, hogy nehéz feladat e korról néhány oldalon tiszta képet adni. Nehéz különösen akkor, ha Magyarországot nem helyezzük kellően az európai milieube. Minden században kimutatható pontosan a nyugati eszmék hatása, de különösen áll ez a XVI. századra, melyben Magyarország politikai helyzetének európai beállítását is nemzetközi helyzetének köszönheti. Ezért a magyar XVI. század vezető eszméinek tárgyalását csak az Európán uralkodó általános eszmék keretén belől tudom elképzelni, aminek kellő kidomborítását nem találom meg e különben értékes székfoglalóban.

Dr. *Gál* Kelemen üdvözlő beszédében arra mutatott rá, hogy a társadalom miatt nem értékeli munkájához méltóan a tanárságot. A közvéleményt alkotó és alakító szülőknek nagyon ajánljuk e mélyreható sorokat elolvasásra.

Dr. *Boros* Györgynek érzelmehez szóló, közvetlen, elismerő szavai csak buzdításul szolgálhatnak.

Csifó Salamon tartalmas beszéde zárja be az üdvözetek sorát. Leszűrt tapasztalataiban sok igazság van s ezért beszédjének egyes részei különösen megszívlelendők.

A *teológiai intézet* új, kedvezőbb elhelyezést nyert. Szervezetében nincs változás. A lelkész-tanári állásra *Györfi* István alkalmaztatott, aki működését szép sikerrel kezdte meg. Igen örvendetes haladás, hogy az E. K. Tanács intézkedése folytán *Ferencz* József egyházi jogtanácsos közjogot adott elő. Kívánatos, hogy ez állandósuljon. Bölcs intézkedése egyházi főhatóságunknak az is, hogy a teológusokat a doktorátus megszerzésében anyagilag támogatja. *Kiss* Elek volt az első, a ki ezt igénybe vette s doktorátust szerzett.

A hallgatók száma emelkedőben van. Önképzésben, önművelésben is buzgólkodtak. *Sándor* János zenetanár vezetésével önképzőkori dalárdát is alakítottak.

Az alap- és szakvizsgák felsorolásánál elegendő lenne kitüntetésképpen a jeles eredménynek a közzététele.

A papnövendékek összesen 5874 K 68 fill. javadalmazásban részesültek, 538 K 54 fill.-rel több a múlt événél.

A *főgimnázium* nevezetesebb eseményei. Az ének és zene intenzívebb művelésére most már külön berendezett terem áll rendelkezésre. A könyvtár is kapott újabb helyiségeket s most már a tanári olvasó átadható lett eredeti céljaira.

Dr. *Gál* Kelement az E. Főtanács újlag megválasztotta igazgatóvá. Egyik klasszika-filológiai tanszéket átalakították magyar-német tanszékké s dr. *Borbély* Istvánnal töltötték be. *Koncz* Rudolf óráit dr. *Borbély* Ferenc és *Gálffy* Zsigmond vették át.

Nem lényeges hiba s csak mint a nagyon gondosan szerkesztett értesítőben levő véletlen ellenmondást említem meg a következőt: „A tanári karban ez évben hosszabb betegség nem fordult elő“. (81 l.) „A 8. dolgozat azért hiányzik, mert a tanár hosszabb ideig beteg volt“. (109 l.)

Újítás számba megy a táncnak a gimnázium épületében való tanítása. A mai viszonyok mellett talán ez az egyedül helyes. Igen üdvös a németnek, mint rendkívüli tárgynak, gyakorlati úton való taníttatása.

A gimnázium igazgatójának céltudatos irányítása és a tornatanár szakszerű vezetése mellett eredményesen kísérleteztek a 10 perces tornával is.

Nagyobb tanulmányi kirándulás nem volt.

Dr. *Jankovich* Béla vall.- és közokt. miniszter úr május 3-án az intézetet meglátogatta.

A vallás-erkölcsi nevelésre is nagy súlyt helyeztek. A fegyelmi és egészségi állapot jó. Ez évben nem kellett járvány miatt szünetelni. Az orvosi jelentésből jóleső örömmel állapítjuk meg, hogy a kollégium egészségügye kitünő kezekben van. Dr. *Tompa* János rendkívül lelkiismeretes munkát folytat. Csekély díjazásának fel-emelését jól kiérdemelte.

A legnagyobb alapítványt (20,000 K) ez évben *Deréky* Gyula tette.

Öröndetes haladást jelent az is, hogy az internátusban a felügyelő tanárok mellett két tanulmányi felügyelőt is alkalmaztak. A konviktusnál szintén örömmel látjuk, hogy a házikézelés az ellátás minőségének és mennyiségének tekintetében bevált. Ez a főszempont, ha valamivel többbe is kerülne.

Az igazgatóság munkássága közül különösen kiemelendő a gimnáziumi és elemi iskolai vallástanítás tervezetének elkészítése.

A tanárikar ez évben is jelentékeny irodalmi munkásságot végzett.

Értesítőkből nem mindig található őszinteséggel, leplezetlenül van felsorolva az is, hogy egyes osztályokban az előírt tananyag-nak melyik részét nem végezték el.

Felvétetett összesen 347 tanuló, osztályvizsgálatot tett 334. Ebből unitárius 220, a múlt évben 210, örvendetes az unitárius tanulók számának állandó emelkedése. Megyék szerint a legtöbben Tordaaranyos megyéből tanulnak: 54-en. Az idegen vallásúak közül az izraeliták vannak többségben: 50-en.

A tanulók magaviselete általában jó. Kevésbé szabályszerű egy tanuló sem kapott, szabályszerű magaviselete 27 tanulóé volt, ami 8,26%. Feltűnően sok az igazolatlanul mulasztott órák száma: 240, 88-al több, mint a múlt évben.

A tanulóknak 20,07%-a kapott elégtelen jegyet, ami normális állapotnak mondható.

A következő rendkívüli tárgyakat tanulták: 1. egészségtan, 2. angol, 3. francia, 4. kézimunka, 5. ének, 6. műének, 7. szabadkézi rajz, 8. gyorsírás, 9. vívás, 10. zene, 11. céllövés.

Szabadkézi rajzot csak 20-an tanultak, 3-al kevesebben, mint a múlt évben. Ez a méltatlanul elhanyagolt tárgy sehogy sem tudja megkapni a középiskolában az öt megillető helyet.

A rendkívüli tárgyak közül énekből az alsó I—V. o. ban 11 tanulóknak van elégtelenje.

A szertárak évi átalánya 1400 K volt; ezenkívül 300 K rendkívüli átalány. 3200 K-al vetítőgépet szereztek. Hisszük, hogy az ebbe fektetett összeg szellemekben megtérül, bár Kolozsvárt elég alkalom lenne hiányát más úton is pótolni. Jéval szükségesebbek a vetítőgépek a vidéki gimnáziumoknak.

Sokat szaporodott különösen a természetrajzi és természet-tani szertár.

Ez adatokat felemlítve, elmondhatjuk, hogy egyházunkban a takarékoság divatja ugyan állandósult, de szűkmarkúságról senki sem beszélhet.

A Kriza-Önképzőkör ez évben is *Pálfi Márton* tanár buzgó vezetése mellett működött. A zenekör 6 nyilvános hangversenyt rendezett. Szép haladás.

A könyvtár gyarapodása 195 mű 315 kötetben, 50 folyóirat, 111 drb. isk. Értesítő. A könyvtárt 105 olvasó használta. Kivettek

összesen 985 művet. Viszonyainkhoz mérten a gyarapodással meg lehetünk elégedve, de a használattal nem. Ha egy olyan gazdag könyvtárban, mint a milyen kolozsvári kollégiumunké, átlagosan — a gimnáziumi tanulókat is ide számítva — 3 napra sem esik egy olvasó, az optimizmussal sem mondható kielégítő eredménynek. Bizonyára nem az olvasókban van a hiba, hanem könyvtáraink szervezetében. Nálunk a könyvtárnokság nagyon szerényen javadalmazott mellékfoglalkozása egy tanárnak, holott egy olyan hatalmas könyvtárban, mint a kolozsvári kollégiumé, egy egész ember is kevés volna. De maradjunk csak a szerényebb kivánságnál. Egy ember feltétlenül szükséges, aki délelőtti vagy délutáni órákban álljon a könyvtárt használó közönség kívánalmainak kielégítésére s tartsa rendben a könyvtárt; írásba nem foglalt kötelessége lenne másfelől, hogy a sok elrejtett anyagot unitáriusok hozzák napvilágra, ne mások kaparják ki.

Azok a könyvbarátok, akiknek adományából nagyrészt kollégiumi könyvtárunk anyaga áll, bizonyára mindnyájan azzal az ideális céllal tették adományaikat, hogy könyveik mindig a nevelés, haladás ügyét, a kultúrát fogják szolgálni. Egyházunknak ezért szent, kulturális kötelessége, hogy mindent elkövessen egy állandó könyvtárnoki állás szervezéséért, mert csak így remélhető, hogy könyvtárunk a mai kor kívánalmaihoz mérten teljesíteni tudja ismeretközli feladatát. Ma már Európa-szerte egyesek és társulatok mindent elkövetnek a könyvtárak népszerűsítéséért s kialakult már a vélemény, hogy az olyan könyvtárra, mely könyvraktárrá alakulva elzárkózik nemes feladatának teljesítésétől, semmi szükség sincs. Csak az a könyvgyűjtemény érdemes a könyvtár elnevezésre, amely könnyen megközelíthető s amely a kulturális közérdeket határozottan szolgálni tudja.

A kollégiumban a konviktusi segélyek összege 19312 K.-t tesz ki, a segélyezések főösszege 35772 K 72 fill., 7242 K 93 fill.-rel több a múlt évinél.

A középfokú iskolák tornaversenyén az unitárius főgimnázium tanulói lettek a győztesek. Az ifjúsági korcsolyaversenyen is unitárius főgimn. tanulók nyerték az első díjakat. *László Gyula* tornatanárt ez az eredmény jóleső érzéssel töltheti el.

Általában megállapítható, hogy kolozsvári főgimnáziumunk kellő és helyes vezetés mellett igyekszik, mind elméletben, mind gyakorlatban a legfőbb morális nevelési cél felé. Ha

a ma felállított legmagasabb eszményt nem is tudja elérni, az elérésre való öntudatos törekvés már magában is előrehaladást, fejlődést jelent.

A székelykeresztúri államilag segélyezett VI. osztályú unitárius gimnázium értesítője az 1912—1913. isk. évről. Szerkesztette: *Pap Mózes* igazgató. Székelykeresztúron, 1913.

Ez értesítőt *Pap Mózes* igazgató nemcsak szerkesztette, hanem dr. Boros György üdvözlő beszédének kivételével a benne levő cikkeket, beszédeket mind ő írta.

A bevezető értekezésnek címe: „Apróságok a mult és jelen középiskolájából“. A tanuló ifjúsághoz van címezve. Készséggel elismerjük, hogy ennek a dolgozatnak nemes intenciója van, de a kérdés beállítása, kiinduló pontja helytelen.

A II. sz. alatti értekezést szintén *Pap Mózes* igazgató írta. Címe: „Szociális érzésre nevelés a középiskolában“. Hangzatos, mutató és egészen modern kérdést tárgyaló cím, de a tartalom nem fedi a címet. Új kérdéstről valami újat vártunk; mindazokat, amiket felemlít minden jóra való tanártestület eddig is megtette, még azelőtt is: mielőtt a szociális szót egyáltalán ismerte volna.

Április 19-én szép ünnep keretében iktatták be a gimnázium új felügyelő gondnokát: *Szent-Királyi Ferenc* ny. ezredest, akit az intézet nevében meleg hangon *Pap Mózes* igazgató üdvözölt; az egyházi főhatóság és a teológiai intézet üdvözlését pedig hatásos beszédben dr. *Boros György* tolmácsolta. Beszédének ez a része: „A kolozsvári (t. i. a gimnázium) legyen a magasabbrendű tudományos igények kielégítője ezután is. A keresztúri a gyakorlati élet szükségleteit pótolja“, egységes középiskolai cél és törvény mellett érthetetlen. A következő mondatban valami „*szakiskola*“-féle van említve, de ez még jobban elhomályosítja a fenti sorokat.

Az unitárius tanárok szokásos értekezletüket ez évben Székelykeresztúron tartották. *Pap Mózes* igazgató elég hünen beszámol az értekezlet lefolyásáról s az ott felmerült gondolatokról, eszmékről.

A gimnázium igazgatósága május 22-én a jóltevők emlékére hálaünnepélyt rendezett. Megnyitó beszédet *Szent-Királyi Ferenc* f. gondnok mondott, alkalmi beszédet *Márton Lajos* VI. o. tanuló; báró Orbán Balázst, a Székelyföld legideálisabb lelkű emberét e sorok írója méltatta. Bezáró beszédet, valamint br. Orbán Balázs sírja megkoszoruzásánál beszédet *Pap Mózes* mondott. Hazafias, lelkes beszédek.

A tanári testület 12 tagból áll, akik közül ötön irodalmilag is számottevően működtek. Több tanár társadalmilag is dolgozott.

Olvasom, hogy *Gálfalvi* Sámuel a klasszika-filológiai szertár, *Lőrinczy Géza* a fizikai szertár s e sorok írója történelmi szertár őrei. Igaz, de hol van a szertárunk? Ez szegénységünknek kétségtelenül jóakarattú leplezése, de erre semmi szükség sincs, minthogy mindenek felett való az igazság. A szegénység nem érdemünk, de hibánk, bűnünk sem lehet.

A tankönyvek s a tanmenet nem változtak s ezért a végzett tananyag kimutatása egészen felesleges.

A tanulók a következő rendkívüli tárgyakat tanulták: szabadkézi rajz, egyházi- és műének. Túlterhelésről nem eshetik szó. Mint örvendetes jelenséget jegyezzük fel, hogy a szabadkézi rajzot 33-an, 13-mal többen tanulták, mint a kolozsvári főgimnáziumunkban. Kár, hogy itt sem történt semmiféle intézkedés a szaktanár külön díjazásáért, mert nálunk sok szegény tanulónak nincs meg a tandíjra való 10 koronája, A szaktanár részéről az általános eredmény megállapításánál elég lett volna ennyit jelezni: az eredményt az évvégi kiállításon az érdeklődőknek bemutattuk.

Beíratott összesen 221 tanuló, vizsgálatot tett 217, unitárius volt 123, a múlt évben 104. A tanulók magaviselete általában jó, szabályszerű magaviselete 11, kevésbé szabályszerű 1 tanulóknak volt. Az igazolatlan, vagy amint az értesítő jelzi „nem igazolt“ órák száma 13, ami a kolozsvárihoz viszonyítva nagyon kevésnek mondható. Hiányosság, hogy a statisztikai rovatokban a tanulók előmenetele, magaviselete nincs %-okban kifejezve. Tudomásom szerint utasítva voltunk már régebben a kolozsvárral megegyező statisztikai rovatok készítésére. Az összehasonlításért kiszámítottam s úgy találtam, hogy a székelykeresztúri gimnáziumban a tanulóknak 18·89%-a, míg a kolozsvárban 20·07%-a kapott elégtelen osztályzatot.

A segélyezések főösszege 8160 K 12 fill., 1117 K.-val több a múlt évinél.

A gimnáziumi könyvtár 67 művel 222 kötetben gyarapodott. A tanévben 35 olvasó 51 drb. könyvet használt. A szertárak gyarapodása nagyon szegényes. Legtöbbet a rajzszertár gyarapodott. Feltűnő, hogy míg egyes szertárakban a legszükségesebb tanszerek sincsenek meg, a rajzszertárnál ilyen is látunk, Szontagh Tibor: „Fejéregyházi tájrészlet“, olajfestmény, 80 K. Hogy mi e vásárlás célja, ahhoz külön magyarázat elférne. Érthetetlen luxus.

Az internátus hiányai közismertek. Az egészségi állapot ehhez viszonyítva javult. Ragályos betegség nem volt. Egy tanuló, *Timpenáriu* András III. o. az intézetben elhalt.

A gimnáziumnak 90 drb. tankönyvből álló kölcsönkönyvtára van. Az ifjúsági egyesület dr. *Szolga* Ferenc buzgó vezetése mellett eredményesen működött.

A tanári testületben csak annyi változás van, hogy *Barabás* Tibor helyébe *Lukácsi* Sándor neveztetett ki internátusi felügyelővé.

Változás van a felügyelő gondnoki karban is, amennyiben dr. *Kozma* Endre közjegyző helyébe a múlt évi főtanács *Szent-Királyi* Ferenc ny. ezredest választotta felügyelő gondnokká

Az igazgatóság munkássága közül kiemelendők: 1. Szabályzat az intézeti pénztárnok és ellenőr működéséről. 2. Javaslat az intézet kifejlesztéséről.

Az állami felügyeletet ez évben is *Kuncz* Elek főigazgató teljesítette, aki ez alkalommal az internátus átalakításának és az égetően szükséges konviktusnak kérdésével is behatóan foglalkozott.

A tanulók vallás-erkölcsi és hazafias nevelésére, a kegyeletesség gyakorlására nagy gond fordított.

A fegyelmi állapot megnyugtató volt.

Mindenkinek nagy öröme szolgálhat, hogy az új intézet építése megkezdődött. A gimnázium kifejlesztésének és a konviktusnak ügye jó úton van

Ma, mikor már a vizsgálatokat nem kizárólag közoktatásügyi, hanem közegészségügyi kérdésnek is tekintik, megfontolandó, hogy helyes-e a régi önámítás, hogy minél alaposabb, értsd minél hosszabb ideig tartó vizsgálatra van szükség. Egyelőre be lehetne hozni a Kolozsvárt jónak bizonyult, kevesebb torturával járó rendszert.

Egy fejezetnek a címe: Fontosabb rendeletek és átíratok“. Nyilvánvaló tehát, hogy nem szükséges közzétenni minden rendeletet és átíratot. A közölteknek mintegy fele kimaradhatott volna.

Az Értesítőnek legalább $\frac{1}{3}$ -a kimaradhatott volna.

A gimnázium 1912—13 évi története hosszasan van elmondva. E részben s az egyesektől kapott jutalomdíjak felsorolásánál s általában a személyeknél és az előforduló hatóságoknál sok a szentimentalizmus.

Szentmártoni Kálmán.

Régeni Áron: Unitárius Egyházi Énekek gyűjteménye.

Az unitárius egyház kántorainak évszázadokba visszanyúló óhaj-tása teljesült akkor, midőn *Régeni Áron* kolozsvári unitárius kollégiumi tanító egyháza anyagi támogatásával közre adta négy évi buzgó, szakavatott fáradozásának gyümölcsét: az „Unitárius egyházi énekek gyűjteményét“.

Az épen most megjelent munka egy régi, nagyon is érezhető hiányt van hivatva pótolni. Mert aki ismeri az unitárius egyház kántorainak, énekvezéreinek eddigi kiképzési módját és fokát, az tudja, hogy az bizony nagyon sok kívánni valót hagyott maga után.

Nem szólunk ezúttal kántorainknak arról az igen csekély hányadáról, akik önképzés útján törekedtek a gyülekezeti éneklést és orgonálást a tőlük telhető legjobb igyekezettel arra a színvonalra emelni, — kiki a saját gyülekezetében — mely az egyházi éneklést és orgonálást az abszolút zenei érték szempontjából is értékessé teszi, — bár ezeknek a legjobbaknak is kitűnő szolgálatot tesz a fent nevezett gyűjtemény — hanem kántorainknak azon nagy részéről szólunk, bár minden hátsó gondolat nélkül, kik egy kis önbeismeréssel észreveszik, sőt belátják, hogy a most megjelent gyűjtemény teljesen leleplezi hiányos képzettségüket.

Ezen hiányos képzettségnek észrevése és belátása pedig kell, hogy az elmulasztottak pótlására serkentsen mindnyájunkat, mert csak így válik a fent nevezett mű az egyháznak azon építő tényezőjévé, mely lenni kíván s lenni hivatva van.

A gyűjteményt Ferencz József uniárius püspök úr Ő méltóságának ajánlja a szerző.

A 131 oldalra terjedő mű alakja a könnyen kezelhető haránt zsebalak. Nyomása és papírja a lehető legjobb.

A gyűjtemény három részre oszlik. Az első részben 56 dicséret, a másodikban 34 zsoltár, a harmadik függelék részben több hazafias és egyéb lélekemelő ünnepségekre szánt ének van. A legtöbbet pár üteny terjedelmű előjáték vezet be. Minden ének végén pedig rövidebb, hosszabb utójáték áll.

Az énekek vegyeskari alakban, illetve orgonaszerűen vannak kidolgozva a négyszólamú tétel szabályai szerint. Ennélfogva úgy vegyeskarra, mint orgonára, vagy mindkettőre együtt is, de különösen a gyülekezeti ének vezetésére kiválóan alkalmas.

Az énekek a legkönnyebb — C, G, D, A, E, F, B, Es és As-dúr, vagy ezekkel párhuzamos moll hangnemekben mozognak.

A szoprán szólam hangmagassága a gyülekezetek átlagos hangregiszterének jól fekszik.

Hogy a magyar prozódia szempontjából nem alkothatott a szerző tökéleteset, annak oka nem annyira a szerzőben, mint inkább a dolog rendkívüli, szinte kivihetetlen nehézségében rejlik. Mert ha valamely 5 szakaszos ének első szakasza prozódia szempontjából teljesen kifogástalan is, a többi szakasznál már a prozódia elleni vétségekkel nagyon gyakran találkozunk. Sajnos, így van ez nemcsak ezen gyűjteménynél, hanem a más felekezetek évszázadok óta újból és újból átdolgozott (horalkönyveiben is. S így lesz ez mindaddig, míg a szakaszos gyülekezeti énekeket az átdolgozott dalforma (durchkomponierte Liedform) fel nem váltja. Addig túrnünk kell ama bántó jelenséget, hogy a hangsúlytalan szótag hangsúlyos, a hangsúlyos szótag hangsúlytalan ütenyrészre esik.

Az énekek összehangosításánál törekedett a szerző az egyszerőség mellett a változatosságra is, mindenütt megtartván azt a helyes mértéket a változatosságban, mely a dallam alap hangnemét erőszakolt moçalációkkal nem veszélyezteti. Épen ezért mindegyik éneken bizonyos nyugodt egyházas komolyság, méltóság és áhitat vonul végig.

Az áhitat-keltés szolgálatában állanak még az énekekhez fűzött, jól átgondolt s az énekek szelleméhez alkalmazkodó postludiumok.

Általában az egész mű a szerző buzgalmát és szakavatottságát és a kiadó unitárius egyház áldozatkésztségét dicséri.

A gyűjteményt, mely az egyházi levéltáros útján szerezhető meg, tartalmát és kiállítását összevetve azzal az alacsony árral, melyet a kiadó unitárius egyház 5 koronában szabott meg, minden illetékes tényezőnek a legmelegebben ajánlom.

Kolozsvár, 1913. július hó.

Szabó Géza,
tanító, zenekonzervatóriumi tanár.

Újabb adattár a vargyasi Daniel-család történetéhez.

Kiadja vargyasi id. báró Daniel Gábor, nyug. főispán, tisz. unitárius főgondnok. Szerkesztette Kelemen Lajos. Kolozsvár, 1913. Ára 7 korona.

Az a gazdag adattár, amely már eddig is a vargyasi Daniel-családról nyilvánosságra jött, értékes gyűjteménnyel bővült ezen

vaskos kötet kiadása által. Az itt közölt 205 okmány nem csupán a Daniel-családra vonatkozik, hanem az erdélyi egyházi, iskolai és társadalmi életre vonatkozólag is megbecsülhetetlen forrásanyagul szolgál. Kelemen Lajos kolozsvári főgimnáziumunk jeles tanára nagy szakértelemmel válogatta ki a rendelkezése alatt álló bő anyagból azt, ami úgy a családi, mint a köztörténetre nézve kiváló értékkel bír. Úgy, hogy csakugyan „a XVIII. század erdélyi társadalmi életének történetére együtt egy kötetben, sehol sem jelent meg egyszerre olyan szép forrás anyag” aminőt e kötetben találunk.

Abból a szoros kapcsolatból, amely egyházunk és a vargyasi Daniel-család között volt és van, természetesen következnek, hogy a család történeti okmányai egyházunk történetére is világot vetnek. E tekintetben kiválóan becses a 23. számú okmány, mely a székelymuzsnai templom elvétele (1647) írja le. Ugyanilyen történelmi értéke van a 71. számú okmánynak, amely 1728-ról keltezve tiltakozást foglal magában egy 1721-ben kelt hamisított unitárius konfesszió ellen. A 78. számú, amely 1733-ban kelt, szintén az akkori egyházi és iskolai állapotainkra vet világot. Úgy a gondos szerkesztő, mint az áldozatkész kiadó hálaára és elismerésre méltó munkát végzett ez újabb adattár közreadásával. V.

A némák megszólaltatása. E címen hasznos és hézagotpótló művet adott ki Borbély Sándor, a váci országos siketnéma intézet igazgatója. Borbély Sándor hitrokonunk az irodalomnak nem új munkása. Különösen útleírásai és nyelvészeti megfigyelései ismeretesek sokunk előtt. Ezekben mindenki érdekes olvasni valót és eredeti magyaros felfogást és hangot talált. Jelen műve szakmunka, amelyet első sorban csak a szakemberek méltányolhatnak kellőleg. A mű két részből áll. Egyik része elméleti, melyet a siketnémák tanításával foglalkozók használhatnak. A másik rész gyakorlati, melyet a siketnéma intézetek osztályaiban tankönyvnek lehet használni. Különösen e gyakorlati rész nagy hiányt pótol, mert készen adja a némák kezébe azokat a képeket, amelyek az oktatáshoz szükségesek és amelyeket a tanárok eddig csak nagy fáradsággal tudtak többé-kevésbé sikerült alakban tanítványaik szeme elé állítani. E művek elolvasása világos képet nyújt mindenkinek arról a nehéz munkáról, amelyet a siketnéma intézetek tanárai végeznek, amíg a némák ajkait szőlásra megnyitják. Olvasóinknak figyelmébe ajánljuk.

Gf.

KÜLÖNFÉLÉK.

Eötvös József báró. A magyar történelem legnagyobb és legáldásosabb alakjai közé tartozik. Mai szellemi életünk gyökérszálai abba a munkába kapcsolódnak, amellyel ő a nemzeti előhaladásnak útját megmutatta és amelylyel tért nyitott nekünk a mívelt nemzetek közé való feltörekvésre. A nemzeti kultúra értékei között a regényíró, a bölcsész, a publicista, az államférfi eszméi és gondolatai még ma is azok az élő források, amelyekhez a nemzeti genius megújhodni és felfrissülni s erőt meríteni jár. Egész élete a nemzeti eszményekért való küzdelemben folyt le, melyet nemesen, rajongó lélekkel és sohasem csüggedő bizalommal harcolt meg.

Az újjá született Magyarországnak első közoktatásügyi minisztere, aki minták nélkül csupán nagy lelke magasra törő vágyaitól vezetve megalkotja népoktatási törvényünket. Amit az ifjúkor hevületében ábrádnak gondolt: kiemelni hazánkat a tespedésből, ő a legjobbak élén valóra váltotta. Az a javaslat, amelynek kulturát szóró sugarai Jellachich hadainak fegyvereibe törttek meg, egy nagy perspektívájú alkotás, melynek életbe ültetése a jelen és jövő nagyjainak munkáját és serénységét igényli. Oltárt emelt a nemzeti kulturának az iskolában s életszükséglete volt mindennap idejárni imádkozni. Csüggedni nem tudó lélekkel hirdette, hogy az államnak ép olyan kötelessége a nép elemi műveltségéről iskolák felállításával gondoskodni, mint a határok megvédéséről. Ma ez magától értődő gondolat, akkor új és merész remény volt.

A műveltséget a legalsóbb rétegekben akarta terjeszteni, mert meg volt győződve, hogy nagyobb és általánosabb befolyást gyakorol az elemi műveltség általános elterjedése a tudományok és művészetek emelésére, mint megfordítva. Nem tette magáévá azt a felfogást, hogy a világhossz felülről jó. Hála szellemének, hogy ott kezdette alól, a népnevelésnél. Az a mag, melyet e törvényben elvetett, él, gyarapszik, napról-napra terebélyesebb fává erősödik s nekünk sem lehet forróbb vágyunk és óhajtásunk, mint amit ő „Végrendeleté”-ben kifejezett: eszméi győzedelme legyen emlékjele.

Mi pedig születésének századik évfordulóján emlékezzünk a magyar újjászületés e nemes és lángoló hevülésű alakjáról azzal a gondolattal, hogy nem voltunk elég méltók az ő szellemi örökségére, azzal a gondolattal, hogy ő nem a múlté, hogy őt elfelejteni annyi, mint feladatainkat felületesen fogni fel.

A protestantizmus utóbbi 70 éve. Az „Evangélikus Lap“ Zimányi Dániel tollából érdekes statisztikai adatokat közöl egy cikksorozatban, melyben hét népszámlálás eredményét dolgozza föl felkezeteti szempontból. A hivatalos számadatok alapján megállapított végső eredmény az, hogy az utóbbi hetven év alatt az izraeliták állandóan tért hódítottak. Ugyancsak folytonos előnyomulásban vannak a római katolikusok, míg a görög katolikusok haladása hullámzást mutat. Ezzel szemben a protestáns egyházak általában (ág. ev., ref. és unitárius) tért veszítettek. Legnagyobb a vesztesége az evangélikus egyháznak, amely minden alkalommal tért veszített s vesztesége az utóbbi 30 év alatt fokozatosan emelkedett. A reformátusok is minden alkalommal tért veszítettek, de itt az alkotmányos évtizedek alatt mégis mintha javulás mutatkoznék. Az unitáriusok is hullámzást mutatnak. Közben-közben nyertek is, de „utóbbi időben állandóan visszaszorulnak“.

Egyházunkra vonatkozó adatokat a következőkben ismertetjük: Az 1850-ik évi népszámláláskor 46,278 unitárius volt, ami a lakosságnak 0'35%-át tette. Az 1857 évi népszámlálás már 49,039 unitáriust vesz fel, ami 0'36%-ot tesz ki. Itt az unitáriusok szaporodása 2'35%-kal kedvezőbb, mint a lakosság átlaga. 1869-ben már 54,438 unitárius találtott, ami 0'35%-nak felel meg. Itt tehát bár 5,399-cel szaporodtunk, mégis 0'01% a térveszteségünk s a lakosság átlagos szaporodásával szemben 1'79%-kal kedvezőtlenebb a mi gyarapodásunk. Az 1880 évi népszámlálásnál már csak 55,792 unitárius volt, ami 0'37%-nak felel meg. Az 1890-iki népszámlálás 61,645 (0'36%), az 1900 évi 68.005 (0'36%), az 1910 évi 73,601 (0'35%) unitáriust talált. A mi arányszámunk tehát az általános lakosság között 1910-ben éppen az, ami 1850-ben volt.

A különböző felekezetek számbeli gyarapodását a következő adatok alapján szemlélhetjük: A 70 év alatt szaporodott 100 evangélikus 132-re, 100 ref. 140-re, 100 unitárius 155-re, 100 róm. kath. 173-ra, 100 gör. kath. 152-re, 100 gör. kel. 130-ra, 100 izraelita 380-ra. A lakosság átlagosan minden 100-ról 161-re emelkedett. A protestánsok közül tehát mi közelítjük meg legjobban az átlagos gyarapodást, míg az izraeliták és a róm. katolikusok túlhaladják.

Vajjon az egyetemes protestantizmusnak a számokban mutatkozó hanyatló irányzata magának a protestantizmusnak tudható-e be? Gondolatunk szerint sokkal inkább anyagi erejük gyöngeségének, szervezetlenségüknek és az egyöntetű munka hiányának. De ezek a számok egyben hangosan figyelmeztetnek, hogy a végromlás veszélye nélkül ezen az úton tovább nem haladhatunk. Ha anyagiakban nem is vehetjük fel a versenyt a katolicizmussal, de felvehetjük a mi lelki és szellemi fegyvereinkkel. Soha sem volt aktuálisabb, mint most egy „protestáns szövetség“ gondolata, mely nem azt a kérdést vizsgálja, hogy ki a hivatalos protestáns s ki nem, hanem e helyett egyöntetű céltudatos munkában tömöríti mindazokat, akik a hit- és lelkiismereti szabadság magasztos eszményétől át vannak hatva.

A középiskola reformja. Úgy értesülünk, hogy a közoktatási minisztériumban a középiskola reformján dolgoznak. Dr. Jankovich Béla közokt. miniszter jun. 16-án a képviselőházban tartott beszédében terveiről nyilatkozott is. A képesítés egyesítése céljából a középfokú iskolákat is egységes alapra akarja helyezni az új német reálgimnáziumok mintájára. A latint megszaportított óraszámmal egészen a felsőbb osztályokba helyezné, amint a leánygimnáziumoknál van. A németet és esetleg a franciát már a legalsó osztályokba helyezné, de hogy a modern nyelvi oktatás sikeres és gyakorlati lehessen, kevés számú tanulóból álló parallel osztályokban kellene végezni. A latin áthelyezése nemcsak a modern nyelvek sikeresebb oktatását mozdítaná elő, hanem a történeti és természettudományi szakokét is. A polgári iskola négy alsóosztályának tanterve is megegyeznék ezzel, melyre 2—3 évfolyamban külön szakiskola épülne, amely kizárólag gyakorlati tere képzitene elő.

Ez a terv egyelőre annyira vázlatos, pl. a felsőbb osztályok tantervéről egyáltalában nincs szó benne, hogy nehéz érdemlegesen hozzá szólni. S ezért általában csak annyit, hogy a reform alap gondolatával rokonszenvezünk s kíváncsian várjuk ez ügyben a további fejleményeket. Azt mindenesetre elvárjuk, hogy előzetesen kérdezze meg az illetékes tényezőket, mielőtt a tervezetet egészében nyilvánosságra bocsátja.

A miniszter a nyár folyamán meglátogatta Kassát. Az ottani tanári kör felhasználta a kedvező alkalmat, hogy a reform felvételéért üdvözölje s szóvá tegye a tanárságot ért sérelmeket. A miniszter válaszában örömeinek adott kifejezést affölött, hogy reformeszméje kedvező fogadtatásra talált tanügyi körökben, kijelentette, hogy elhatározott szándéka az illetékes körök meghallgatása után a reformot már a jövő 1914—15. isk. évben életbeléptetni.

Elismeri, hogy a tanárságra az új nyugdíjtörvény sérelmes, ő sem helyeselte, de mint a képviselőház elnöke, ellene állást nem foglalhatott. Rajta lesz azonban, hogy az ügy valami módon szanáltassék és a tanárság kérelme, a megharmadolás teljesíttessék.

Miközben e sorokat írjuk, a miniszter az országos közoktatási tanáchoz rendeletet intézett, melyben közli reformtervei vázlatát s arra hívja fel, hogy ilyen szellemben tervezetet készítsen.

A tervezethez majd mi is érdemlegesen hozzászólunk.

Lengyel tudósok Kolozsvárt. Szeptember elején öt lengyel tudós érkezett Kolozsvárra, hogy az itteni közkönyvtárak és levéltárak lengyel—magyar vonatkozásokat tartalmazó könyveit, kézíratait tanulmányozzák. Úgy értesülünk, hogy a kollégiumi nagy könyvtárban, az egyházi és egyházközségi levéltárakban igen sok és értékes anyagot találtak. A tudósok Kolozsvárról Marosvásárhelyre utaztak, hogy ott folytassák kutatásaikat s onnan távirati úton köszönték meg az intézet s a könyvtárnok és levéltárnok előzőkenységét, mellyel a kutatóknak rendelkezésére állottak.

A lelkészek családi pótléka. Dr. Antal Gábor, a dunántúli ref. egyházkerület püspöke szabályrendelet alakjában javaslatot terjesztett be az egyházkerületi közgyűléshez — amint a Dunántúli Protestáns Lapban olvassuk — a lelkészek családi pótlékáról. A családi pótlék egy gyermek után 50 K, amely összeg nemcsak 3 után jár, hanem minden gyermek után 18. életévük s ha felsőbb iskolákban tanulnak, 24. életévük betöltéséig. Kétszeres (100 K) a családi pótlék az olyan gyermekek után, akik más községben levő iskolákban a család körén kívül folytatják tanulmányaikat. A pótlékok félévi előleges részletekben folyósítják. A püspök a javaslatát kísérő íratában ezeket mondja: „... a főtiszt. egyházkerületet arra kérem, hogy addig is, amíg az állami törvényhozás erre vonatkozólag általános törvényalkotással nem intézkedik, saját erejéből kezdeményezze és vigye keresztül a lelkészek családi pótlékának életbeléptetését. Kérem ezt azon erős bizalommal, hogy valamint eddig minden gyenge alappal indult, de nemés célú kezdeményezésünk nemes szívek áldozatkészségével, helyes gazdálkodással, a körülmények okos felhasználásával s a jó Isten áldó kegyelmének támogatásával, talán előbb, mint várhattuk és remélhattuk, megerősödött: úgy ez a most talán szegényesnek látszó, de igazán szükséglet pótló és minden nemes szívek támogatására méltó kezdeményezésünk is néhány év múltán teljesen meg fog felelni rendeltetésének“. Azóta az egyházkerület közgyűlése lezajlott s amint olvassuk, a közgyűlés a püspök indítványát elfogadva, a családi pótlékokat 40, illetőleg 80 K-ban állapította meg.

Gyász hírek. *Id. Gálfalvi István* haranglábi ny. unit. lelkész, törvényhatósági bizottsági tag júl. hó 5-én életének 76., papi működésének 46. évében hosszas szenvedés után Haranglábban elhunyt. Halálát nagy családjá és kiterjedt rokonsága gyászolja. — *Gróf Teleki Géza*, a Magyar Történelmi Társulatnak 20 éven át közszeretben és tiszteletben állt elnöke szept. hó 27-én, életének 70. évében Budapesten meghalt.

Sajfóhiba-igazítás. A Keresztény Magvető f. évi IV-ik füzetének 232. oldalán, a 10-ik sorban „*gyönyörűségeit*“ helyett: *gyöngeségeit* olvasandó.